

Annual Report Erasmus Prize

The Future of Democracy

Contents

Preface	3
Activities	4
Erasmus Prize 2013	6
Citation	7
Laudatio	9
Acceptance Speech Jürgen Habermas	12
Biography Jürgen Habermas	15
Highlights Press Clippings	16
Communication and Online Presence	41
Publications 1958 - 2013	42
Origin and Aim of the Praemium Erasmianum Foundation	46
Board	47
Colophon	48

Preface

The Erasmus Prize 2013 was devoted to The Future of Democracy, a theme high on the political agenda. The Prize was awarded to the German philosopher Jürgen Habermas. Habermas has built up an enormous oeuvre of books and other writings and is still very active. His work is critical, undogmatic and cuts across a vast area – ethics, science philosophy, language philosophy, political theory, sociology, social philosophy and cultural theory. Besides this, from the 1950s onward he has tirelessly engaged in debates on urgent political issues, such as nuclear armament, the division of Germany, terrorism, the war in Iraq and, more recently, the issue of European integration. In its decision to award the prize to Jürgen Habermas, the board of our foundation was assisted by a committee consisting of Victor Halberstadt, Joost Klarenbeek, and board members Rick Lawson, Maria Grever and Paul Schnabel.

Illustration Joseph Semah

We are delighted that the Patron of our Foundation has decided to keep this function also in his new role, that of King of the Netherlands. His Majesty the King presented the Erasmus Prize during a festive ceremony on 6 November at the Royal Palace in Amsterdam, in the presence of HM the Queen, HRH Princess Beatrix, and HRH Princess Margriet. We are thankful for the hospitality the Royal Family has bestowed upon us. During the award ceremony, Maria Grever, member of the board of the Foundation, read the laudatio which you will find in this report.

Our yearbook is no longer a book, so henceforth we call it the annual report. It contains the usual categories, namely citation, laudatio, acknowledgement speech, activity report, publications and composition of the board in the year 2013. The report is illustrated more lavishly than before and is available in digital format only.

Martijn Sanders, chairman
Max Sparreboom, director

Activities 2013

Introductory Course 'Understanding Habermas'

From 30 September

Course in three parts on the work of Jürgen Habermas and his views on the future of democracy. The course concluded with a conference on Saturday 26 October at the ISVW in Leusden. The course was organised by the Institute of Philosophy, in collaboration with ISVW and Humanistisch Verbond.

Student Essay Competition on Democracy

From 30 September

The International School of Philosophy (ISVW) issued a national essay competition among secondary school students on the topic of 'the future of democracy'.

Book Launch 'A Future for Europe'

23 October, SPUI25, Amsterdam

On the occasion of the Erasmus Prize 2013, Uitgeverij BOOM has published a new book on Jürgen Habermas' views on democracy and Europe. The book consists of an interview with Jürgen Habermas by Paul Schnabel, and recent articles by Habermas. In collaboration with the Germany Institute Amsterdam and Uitgeverij BOOM.

Student Speech Contest on Democracy

26 October, ProDemos, The Hague

ProDemos held a national speech contest among secondary school students. Fifteen nominees were invited to a workshop on speech writing.

Conference 'Discussing Jürgen Habermas'

26 October, Estate of ISVW, Leusden

Debate on Jürgen Habermas. Moderated by professor Harry Kunneman, professors Tannelie Blom, Erik Borgman and Michiel Korthals discussed the recent work of Jürgen Habermas. This conference marked the end of the introductory course 'Understanding Habermas'. In collaboration with the Institute of Philosophy, ISVW, Humanistisch Verbond and Uitgeverij BOOM.

Student Debate on Democracy

29 October, Openbare Bibliotheek Amsterdam, Theaterzaal

What are the guidelines for a good conversation or a debate? And how can the teachings of Habermas help us answer these questions? Debating contest for secondary school philosophy students. In collaboration with the Montessori Lyceum Amsterdam, Vierde Gymnasium and OBA.

Conference Borders to Cross

29 October - 31 October, Pakhuis De Zwijger, Amsterdam

Three-day international conference on democratic innovation and civic driven change.

Documentary 'Putin's Kiss'

3 November, EYE Film Institute, Amsterdam

Screening of the documentary 'Putin's Kiss' (directed by Lise Birk Pedersen, Denmark 2011), on the patriotic youth movement Nashi in Russia, preceded by a lecture by Robin Brouwer.

Symposium 'The Future of Democracy'

5 November, KNAW, Amsterdam

Symposium Jürgen Habermas with PhD Students

Following a lecture by Jürgen Habermas on deliberative democracy and political crisis, PhD students discussed various philosophical, historical and political topics with Habermas and other speakers. The symposium was organised in collaboration with the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen and the Huizinga Institute.

Exhibition 'Decadence of Dictators'

5 November – 1 December, Openbare Bibliotheek Amsterdam

This exhibition showed the eccentricities of ten different dictators. In collaboration with ProDemos and OBA.

Award Ceremony Erasmus Prize 2013 to Jürgen Habermas

6 November, Royal Palace Amsterdam

Documentary 'Videocracy'

6 November

The documentary 'Videocracy' was broadcast by the digital channel Holland Doc 24. The documentary examines the role of the media in the political culture of Italy under Silvio Berlusconi. Leon Heuts gave a brief introduction to the film and also to the work of Habermas.

ERASMUS FESTIVAL BRABANT

www.erasmusfestival.nl

Publication

Young people on the future of democracy, published in collaboration with MOTI Breda and ProDemos.

'Evening of Democracy'

9 November, Theater aan de Parade, 's Hertogenbosch

Theatrical evening directed by Jos Groenier, in collaboration with Introdans.

'I protest'

10 November, Theater aan de Parade, 's Hertogenbosch

New protest songs by André Manuel and Roos Rebergen. In collaboration with Fontys Hogescholen and the Koninkstheateracademie.

'Day of Dialogue'

4 November – 10 November

Dialogues on the future of democracy took place in five cities in the province of Brabant.

'Influence of social media on democracy'

4 November – 10 November

Series of debates in various cities in the province of Brabant.

HRH Princess Beatrix in conversation with the winners of the debating contest for secondary school philosophy students.

Her Majesty the Queen in conversation with Anne Hensen, the winner of the student speech contest on democracy.

06 * 11 * 2013
Erasmus Prize
Award Ceremony
Jürgen Habermas
2013

Citation

Article 2 of the Constitution of the Praemium Erasmianum Foundation reads as follows: Within the context of the cultural traditions of Europe in general and the ideas of Erasmus in particular, the aim of the Foundation is to enhance the position of the humanities, social sciences and the arts. The emphasis is on tolerance, cultural pluralism and non-dogmatic, critical thinking. The Foundation tries to achieve this aim through the award of prizes and by other means. A money prize is awarded under the name of Erasmus Prize.

In accordance with this article, the Board of the Praemium Erasmianum Foundation has decided to award the Erasmus Prize for the year 2013 to professor Jürgen Habermas.

‘Jürgen Habermas is a cosmopolitan citizen in the true Erasmian sense.’

The Prize is awarded to him on the following grounds:

Jürgen Habermas’ viewpoints on socio-political events are rooted in his life-long theoretical work on the public sphere and human communication. He asks critical questions, like most philosophers do, but also gives answers. In these answers he has always emphasized the importance of dialogue for a democratic society in which he argues human dignity should be the prime value.

Sharp in his analysis of political events in Europe, Habermas criticizes political elites for their opportunistic thinking. He pleads for political solidarity and long-term thinking, and takes a firm and positive stand in the debate on a more far-reaching European integration.

Jürgen Habermas is one of the most influential scholars and public intellectuals, in areas cutting across sociology, politics and philosophy. Both in writing and in practice, he has demonstrated a worldview, according to which rational debate among equal individuals is the basis for a civilized, humane and democratic world. He is a cosmopolitan citizen in the true Erasmian sense.

Award ceremony, Royal Palace Amsterdam.

Award ceremony, Burgerzaal, Royal Palace Amsterdam.

Laudatio

Your Majesties, Your Royal Highnesses, Excellencies, ladies and gentlemen,

In August this year the 23rd World Congress of Philosophy was held in Athens. One of the aims of the conference was to discuss the role and responsibilities of philosophers today. Around 3000 philosophers from all over the world came to Athens for this conference. This led a Greek left-liberal daily newspaper to complain that philosophers are too silent in times of crisis:

'That's the most convincing proof of the academic entrenchment of philosophy and the distortion it is subjected to in a system that serves the interests of pragmatism, utilitarianism and ultimately cynicism. ... After adjusting for so long to the needs of a lucrative model of research and teaching, philosophy has morphed into an autistic, self-serving discipline. It's no coincidence that the social stereotype of the philosopher is that of someone who lives in his own world. More a drop-out than a militant intellectual who asks questions in the name of society and stands up to the powers that be.'

'Truth should prevail over power; communication should be based on the equality of participants, in all fields: politics, science, and ethics. These are the basic ingredients of Habermas' reasoning and key to his perseverance, his engagement and belief in a rational route to emancipation and enlightenment.'

Perhaps the newspaper journalist had not examined the list of participants carefully enough, for there was at least one, senior German participant who – as the journalists ought to know – was for 100% the opposite of the stereotype of the philosopher who “only lives in his own world”. Speaking to a packed lecture hall at the University of Athens, Jürgen Habermas analysed the European crisis from the perspective of the lack of political solidarity.

He argued that instead of expanding democracy and changing how it operated, the EU was more and more becoming a technocracy in which member states participated without involvement from their respective citizens. Criticising the German government, Habermas said that under its guidance, the EU has prioritised the fiscal balance of each member state over anything else in its attempt at resolving the crisis. In Habermas' view, political solidarity is required to resolve the crisis. He criticises the powerful EU members for short term and opportunistic thinking, for shirking their responsibilities and not explaining to their citizens that without this solidarity, we are going nowhere, and development in the eurozone will be weakened further.

Ladies and gentlemen, the views which Jürgen Habermas has repeatedly put forth with such strength and conviction, are rooted in a long life of dedication to the study of the public sphere. Major works such as *Strukturwandel der Öffentlichkeit* in which he defends the view that democracy is a *conditio sine qua non* for true progress, and *Theorie des kommunikativen Handelns* have established his authority as one of the great thinkers of our time. Habermas has built up an enormous oeuvre of books and other writings. His work is critical, un-dogmatic and surpasses the usual boundaries of established specialisms. It cuts across a vast area – ethics, science philosophy, language philosophy, political theory, sociology, social philosophy and cultural theory. Besides this, from the 1950s onward he has tirelessly engaged in debates on urgent political issues, such as nuclear armament, the division of Germany, terrorism, the war in Irak and, more recently, the issue of European integration. His interventions were characterised by a high degree of autonomy, a position that often earned him critiques from different sides of the political spectrum. This autonomous and critical stance in the current political debate is a direct consequence of his

academic work. If there is one binding motif in all of his activities, it is his endeavour to attain mutual understanding in a reasonable and open dialogue. The connecting thread running through Habermas' writings is the public use of reason: from the public sphere through communicative action and rationality, to discourse ethics and then, finally, to deliberative democracy. Basically, truth should prevail over power; communication should be based on the equality of participants, in all fields: politics, science, and ethics. These are the basic ingredients of Habermas' reasoning and key to his perseverance, his engagement and belief in a rational route to emancipation and enlightenment.

The Praemium Erasmianum Foundation has chosen 'the Future of Democracy' as the theme for the Erasmus Prize of 2013. To many, the idea of representative, parliamentary democracy is a very attractive model of governance. But democracy is not to be taken for granted. The idea has been embraced by regions and countries that have freed themselves from dictatorship, as in Eastern Europe and South America. Other regions, such as China and Singapore have instead taken economic and social achievements as the basis of organizing society. But also outside these regions, the democratic model is faced with problems of practical feasibility and credibility. Can parliamentary democracy, a model developed on national basis, with its slow procedures of decision making, face up to international challenges such as climate change, financial crises and new communication technologies? Other challenges are perceived in continuing liberalisation of the global trade. The power of the market: can it be checked by national governments, while staying within the boundaries of the normative, democratic constitutional state? European integration is another case in point. On the one hand 'Europe' is a guarantee for safety, and protects the fundamental rights of the citizen, preventing the system from lapsing back into a dictatorship. On the other hand 'Europe' is criticised from the perspective of representative democracy for lack of transparency and a democratic deficit. This is all the more pressing because more and more powers are transferred to supra-national institutions of the EU. Even outspoken proponents of a more centralised European system of governance are facing a problem as long as there is the prevailing suspicion that further European integration interferes with the national democracies. The question is how a useful European integration can be matched by a strengthening of democratic values that in the past always have been associated with the nation state.

Ladies and gentlemen, in the person of professor Jürgen Habermas our Foundation has found a laureate who in writing and in practice embodies this thematic of the Future of Democracy. For more than half a century, Jürgen Habermas

'Habermas is the perfect example of a public intellectual, an engaging thinker who stimulates further reflection on topics such as human dialogue, democracy and human dignity.'

has reflected on social-political events in the world. He has witnessed the foundation of the European Union and has been committed to the European project ever since. He believes in a democratic Europe and in his writings presents well-considered perspectives on the future of Europe. Central in his thinking is democracy and the commitment of the people. Habermas makes sharp analyses of globalisation processes and the consequences of liberalisation, while pointing to the problem of democratic control. He is concerned about a possible loss of democratic values in a situation of globalised financial markets but he keeps believing in the debate, in ratio as the source of politics and in the equality of man. He is sharp and critical in his analysis of the political stage and of where things go wrong. At the same time he is optimistic in his expectations, because he hopes for a 'Wende' in a rational direction, based on the debate between equals. On the one hand he gives a positive interpretation of the origin of the European Union, the legal discourse between states, and that between states and the European Union. On the other hand he warns for the rise of a technocracy, that breaks away from democratic control if political union should not be achieved. He criticises the political elites for their short-term thinking and their failure to create a broad democratic support for Europe. Yet he regards further political integration of Europe as desirable and inevitable. Habermas is often cited and his publications continue to attract great interest. Leading politicians quote his views with approval. Habermas' work spans more than five decades and, for the moment, it shows no sign of abating. With good reason he can be called the philosophical conscience of democratic Germany, and as an engaged public intellectual he is also heard and appreciated in the rest of the world. Habermas is the perfect example of a public intellectual, an engaging thinker who stimulates further reflection on topics such as human dialogue, democracy and human dignity. His humanistic views and commitment to the future of Europe make him an example par excellence of the Erasmian values the Foundation holds so dear. On behalf of our Foundation I wish to congratulate you with the Erasmus Prize.

Presented by Maria Grever
Board member of the Praemium Erasmianum Foundation

Board member Maria Grever reading the laudatio.

Nora Fisher and ensemble Os Orpicum performing during award ceremony.

Acceptance Speech Jürgen Habermas

Your Majesties, Your Royal Highnesses, Excellencies, ladies and gentlemen,

In the roll call of outstanding individuals who have been awarded this prize, Karl Jaspers has pride of place. In 1946, Jaspers appealed to the conscience of his German fellow citizens with his stirring work on “The Question of German Guilt.” His liberal cast of mind oriented to reason and communication fit with that of the thinker who lent his name to this prize. In calling the prize after Erasmus, its sponsors wanted to give it a twofold orientation: The linkage with the ideas of Erasmus was intended to foster European unification in a spirit of humanistic erudition and culture. I would like to say something about each of these aspects – on the topic of Europe and the future of democracy in Europe, of course, but also on a form of humanism that is not exhausted in a vague spirit of toleration.

Erasmus argued for positions that remain contested to the present day. I refer to one of his most celebrated works, *De libero arbitrio*, in which he famously defended freedom of the will against Luther’s doctrine of predestination. In a certain sense, this conflict within theology recurs in a secularized guise today. As you will recall, Luther followed Augustine in teaching that God has made his judgment from the beginning of time on the salvation or damnation of each individual believer. By invoking the Last Judgment, Erasmus argued against Luther: “[A]re we compelled to be present at the Judgment Seat if nothing has happened through our own will, but all things have been done in us by sheer necessity?” (On the Freedom of the Will in Rupp and Watson (eds.), *Luther and Erasmus: Free Will and Salvation* (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2006), 87).

Luther relied essentially on two arguments. First, he appealed to St. Paul in asserting that the sinful nature of human beings is so profoundly corrupt that our will can accomplish nothing on its own without the grace of an omnipotent God. The other argument was a moral one and can be explained within the historical context of the worldly Roman church of his time. Only if our salvation is predetermined in a way that is inscrutable to us, Luther argued, can the believer’s motives for leading a life pleasing to God remain untarnished by the egocentric intention of promoting his own happiness. In fact,

the moral meaning of God’s commandments is upheld only if these are followed for their own sake.

Erasmus shared this criticism of justification by works alone. But, in contrast to Luther, he considered every independently thinking person to be able with the help of God to accept the strictly binding nature of moral imperatives on the basis of rational insight alone. Kant would take up this idea two-and-a-half centuries later and sharpen it into the concept of autonomy: Those individuals are free, he argued, who bind their free choice to general laws that they have given themselves for good reasons – namely, based on insight into what is equally good for all. They cannot in this way earn their happiness but can only show themselves to be worthy of happiness.

Today, this controversy between Erasmus and Luther is being repeated in an ironic way. On Erasmus’s side are those philosophers who insist that the individual can choose autonomously between right and wrong on the basis of good reasons. On the other side are neurologists who declare freedom of will to be an illusion because they consider the strict causal connection between neural states according to natural laws to be an equivalent of Luther’s determinism regarding salvation. And, as if anticipating Erasmus’s objection as to why we, as supposedly unfree persons, should still appear before a judge, they push for a reform of criminal law. This example, ladies and gentlemen, demonstrates that humanism remains a vital, combative position.

The other intention for conferring the prize is especially controversial, namely, European unification in the spirit of humanism. This problem had not yet arisen in Erasmus’s time. In spite of the contemporary discovery of America, Europe still represented the world and the Latin-speaking world of scholars knew no boundaries. Although the Roman Catholic ecumene was about to break down, the religious split did not yet amount to a disintegration into nations that demarcated themselves from each other as such. Only much later, after the introduction of compulsory schooling and in the light of their respective national histories, cultures, and languages, did the populations have to acquire an awareness of national belonging, so that they could be drafted and mobilized against each other en masse. Today the end of this

nationalism which was interwoven with colonial imperialism lies over a half-century behind us. But we still feel the effects of the stubbornness of national boundaries. The toll barriers disappeared with the Schengen Agreement but they are now being reerected in people’s heads.

The globalization of the economy and society has once again led to reactions of mutual seclusion. There are two specific reasons for this. Under conditions of growing social inequality, our nations are undergoing a painful transformation into postcolonial immigrant societies. As a result of the influx of labor and poverty immigrants and refugees, our comparatively homogeneous majority cultures are facing the challenge of integrating foreign subcultures with different religious forms of life into society. That is the first challenge. The second is posed by the erosion of national democracies. The citizens sense this and are responding by retreating behind their national fences.

Because the political scopes for action of governments are shrinking in an increasingly integrated world society, nation states are being forced to engage in ever closer cooperation within a rapidly growing network of international organizations. As a result, the horizontal interdependencies between governments are simultaneously becoming denser. Thus, based on international treaties, more and more resolutions are being taken that citizens can no longer influence through the democratic means available to them. Public opinion- and will-formation functions for the present only within national borders. But since we are neither able nor wish to reverse the process of globalization, the progressive drying-up of democracy can be halted only by extending the paths of legitimation beyond national boundaries.

The European Union has taken the lead in pursuing such a transnationalization of democracy, something which has been a source of pride for us up to now. But Europe has remained stuck in midstream. The euro zone countries in particular are suffering as a result, because the single currency is in many respects incompatible with the sovereignty of the member states. While the peoples are drifting apart under the pressure of the crisis and are stigmatizing each other within their respective national public arenas, the technocratic interdependence between the governments is marching onwards behind closed doors. And the citizens are paying an increasingly high price for this in the currency of their democratic disempowerment. We can break out of this vicious circle only if the nations open themselves up to one another and stop balking at the prospect of a closer Political Union. What project could be more worthy of the legacy of Erasmus than an energetic attempt to restore the impaired mutual confidence between the European North and the European South?

‘Since we are neither able nor wish to reverse the process of globalization, the progressive drying-up of democracy can be halted only by extending the paths of legitimation beyond national boundaries.’

Biography Jürgen Habermas

With the German scholar Jürgen Habermas (Düsseldorf, 1929), the Praemium Erasmianum Foundation has found a laureate who embodies the theme of the future of democracy par excellence. A tireless champion of a democratic and just society, Jürgen Habermas criticises the political elites for short-term thinking and their failure to create broad, democratic, societal support for Europe. He forcefully argues in favor of a continued political integration of Europe, which he regards as desirable and inevitable.

Jürgen Habermas has built up an enormous oeuvre, in which he has consistently emphasised the importance of dialogue and human dignity. Among his best known books are 'Zur Strukturwandel der Öffentlichkeit' (1962) and 'Theorie des kommunikativen Handelns' (1981). The current political and financial-economic crises and the fate of Europe are subjects for his frequent public lectures and are discussed in his more recent essays such as 'Zur Verfassung Europas' (2011) and 'The Crisis of the European Union, a Response' (2012).

One of the most influential philosophers in the world, Habermas has dealt with so many questions, that a short biography like this can never do justice to the scope and significance of his work. His extensive writings address topics ranging from social-political theory, aesthetics, epistemology, and language to philosophy of religion. His ideas have significantly influenced not only philosophy but also political/legal thought, sociology, communication studies, argumentation theory and rhetoric, theology and developmental psychology. Additionally, Habermas has played an active role in debates on a variety of political and social subjects. His plea for political solidarity and European integration is unabated.

Highlights Press Clippings

- ▶ **De Groene Amsterdammer** *Voorbij de horizon - de toekomst van de Europese democratie*
Jürgen Habermas, publication 31 October 2013
- ▶ **Volkskrant** *Politieke elite zelf grootste hindernis*
Martin Sommer, publication 2 November 2013
Insert VONK *Toekomst van de Democratie*

Meeslepende Europese inzichten [review Een Toekomst voor Europa]
Olaf Tempelman, publication 26 October 2013
- ▶ **NRC Handelsblad** *Erasmusprijs van de democratie voor een oude Europa-filosoof*
Raymond van den Boogaard, publication 6 November 2013
- ▶ **Trouw** *Zonder omweg naar Europa*
Antoine Verbij, publication 2 November 2013
- ▶ **Het Financieele Dagblad** *Pleitbezorger van een democratisch Europa*
Michiel Goudswaard, publication 6 November 2013
- ▶ **NRC Next** *Een fier plukje spierwit*
Simone van Saarloos, publication 6 November 2013
- ▶ **Filosofie Magazine** *‘De politiek wil de bevolking erbuiten houden’*
Florentijn van Rootselaar, publication 30 June 2014

▶ **De Groene Amsterdammer** *Voorbij de horizon - de toekomst van de Europese democratie*
Jürgen Habermas, publication 31 October 2013

Essay De toekomst van de Europese democratie

Voorbij de horizon

Economische crises, wereldwijde technische risico's en klimaatverandering vereisen een politiek die ver boven de nationale grenzen uitstijgt. De burger komt nog verder af te staan van de besluitvorming. Hoe kan Europa dit democratisch mankement te boven komen?

door Jürgen Habermas

TERWIJL DE POLITIEKE THEORIE STEEDS PRETENTIEUZERE modellen van de liberale democratie ontwikkelt, komt in de sociaal-wetenschappelijke en juridische vakdiscussies een heel ander beeld van de kwaliteit van het bestaande democratische regime naar voren. Politieke wetenschappers en juristen ontdekken in onze democratieën toenemende tekorten, terwijl sociologen in de kansarme bevolkingslagen zelfs buitenproportioneel afnemende bereidheid tot politieke deelneming waarnemen. Deze tegenstelling tussen het idealistische vasthouden aan de grondwettelijke normen en de ontvullende sociale feiten van de democratische werkelijkheid is niet verontrustend zolang zich daarin slechts een verschil tussen de beschouwingswijzen van uiteenlopende disciplines manifesteert. Maar vandaag de dag zien wij in het politieke gedrag van de bevolking zelf een soortgelijk contrast.

Enerzijds radicaliseren de burgerprotesten tegen ontoereikende kansen om aan het democratische proces deel te nemen. Vaak ontstaat er lokaal verzet tegen grote technische projecten voor de langere termijn, die de burgers doen beseffen hoe groot de discrepantie is tussen betrokkenheid en deelneming. Aan de andere kant reageren steeds grotere groepen kiezers op de tekortschietende responsiviteit en de waargenomen verzelfstandiging van de politieke elites met teleurstelling, apathie en bewuste afkeer. De politieke partijen zijn van hun kant niet ongevoelig voor deze ambivalente gemoedstoestand, die merkwaardig heen en weer beweegt tussen apathie en lusteloze terugtocht enerzijds en protesten en aandrang op meer democratie anderzijds. Ze zijn bang hun legitimiteit te verliezen, voeren referenda, interne voorverkiezingen en ledenenquêtes in en experimenteren met doelgerichte deelname van de betrokkenen aan de tenuitvoerlegging van bestuurlijke programma's. Na de jongste verkiezingen voor de Duitse Bondsdag schrok de leiding van de SPD zelfs terug voor regeringsdeelname zonder expliciete instemming van de eigen partijbasis.

Ik concentreer me hier op de kleinere scheurtjes in de schijnbaar 'normale toestand' van landen waarvan het politieke systeem tot nu toe niet, zoals in Griekenland, Portugal of Italië, is geïrriteerd door de verstoringen van de huidige banken- en schulden crisis. De 'normale toestand' van de democratie brengt ons op het spoor van het eigenlijke probleem. In de gelijktijdigheid van de geradicaliseerde verwachtingen van meer participatie aan de ene kant en een berustende verwerking van teleurstellingen aan de andere kant spiegelt zich in landen als Duitsland het afnemende vermogen van nationale regeringen om de werkelijkheid vorm te geven. De burgers merken dat de manoeuvreerruimte van de spelers, waarop zij überhaupt nog enige democratische invloed kunnen uitoefenen, in een steeds verder onderling verknoopte, maar net als voorheen politiek gefragmenteerde wereldgemeenschap steeds kleiner wordt.

IN DUITSLAND IS DE OPKOMST bij verkiezingen tot het eind van de jaren zeventig gestaag gestegen. Maar sinds eind jaren tachtig tekent zich een neergaande trend af, waarbij de opkomst bij verkiezingen voor de deelstaatsparlementen soms zelfs onder de zestig procent duikt, bij gemeenteraadsverkiezingen onder de vijftig en bij Europese verkiezingen onder de veertig. De niet-stemmers vormen echter geen afspiegeling van een dwarsdoorsnede van de bevolking. Ze concentreren zich veeleer in stads-wijken met een buitenproportioneel hoog aandeel armen en werklozen. Inkomen, sociale status en opleidingsniveau zijn voor de verklaring van het kiezersgedrag de beslissende variabelen. Voor de mate van politieke belangstelling is naast vertrouwdsheid met politiek vooral de verwachting van belang dat de politiek op de wensen van de kiezers reageert.

Niet-stemmers baseren hun stemhouding onder meer op de ervaring van een tekortschietende responsiviteit. Hoe sterker ze het gevoel hebben dat hun belang niet wordt opgemerkt, des te meer ze zich gesterkt voelen in hun onverschilligheid. Hoe meer de politieke partijen gaan beseffen dat ze van deze clientèle geen ondersteuning meer hoeven te verwachten, des te sterker zullen zij zich richten op andere segmenten van de kiezers wier stemmen bij de telling gewicht in de schaal kunnen leggen. Op deze manier is er sprake van een negatieve vicieuze cirkel tussen de stemhouding van de kansarme niet-stemmers en de veronachtzaming van hun belangen van de kant van de politieke partijen.

Politieke wetenschappers beschrijven deze escalatie als een wederzijdse vervreemding tussen elites en kansarme burgers. De kwaliteit van de democratie wordt verder ondermijnd naarmate de belangstelling en het wereldbeeld van de niet-stemmers sterker afwijken van de wil van de meerderheid. De onvolledige vertegenwoordiging is in strijd met de norm van het evenredig rekening houden met de belangen van alle burgers.

De afnemende partijbinding is nog een teken van de groeiende afstand tussen de burgers en de politieke partijen. Bij de grote partijen is sinds het begin van de jaren negentig een dramatisch ledenverlies ingetreden. Die komt overeen met een dalend kiezersaandeel voor de zogenaamde volkspartijen. De versplintering van het kiezerskorps over een uitgebreid partijenspectrum is bovendien bevorderlijk voor de toename van het aantal zwevende kiezers, tegenwoordig ongeveer een derde van het totaal. De zwevende kiezers zijn echter geen homogene groep. Het deel dat wordt gerecruteerd uit de minder goed geïnformeerde en opgeleide bevolkingslagen zal qua motivering op de groep van de niet-stemmers lijken. Aan de andere kant bevinden zich onder degenen die dikwijls van partijvoorkeur wisselen voor het merendeel juist goed geïnformeerde en opgeleide burgers. In het 'zweven' van deze kiezers manifesteert zich een ook in het algemeen dalend vertrouwen in de competentie van de partijen.

In deze trends – de stijgende politieke onverschilligheid en apathie van de kiezers, evenals de breder wordende kloof tussen politieke partijen en het kiezerskorps – komt een groeiende scepsis over de democratie tot uiting, waarvoor objectief goede redenen te vinden zijn. Je zou kunnen denken dat het politieke systeem, door de toenemende complexiteit van de problemen die het moet oplossen, functioneel steeds verder versplinterd raakt en zich daardoor steeds verder van de burger verwijdert. Maar de opvallende chronologie van beide beschreven trends, die in de jaren tachtig ongeveer gelijktijdig ombo-

gen, voedt de twijfel of hiervoor een toename van de complexiteit de oorzaak was.

Het moment van de ommekeer pleit voor een andere hypothese. Destijds begon namelijk de discussie over de ongewenste gevolgen die de economische mondialisering op de inkomensverdeling en de arbeidsplaatszekerheid zou hebben. Die wereldwijde politieke omslag onttrok de gemondialiseerde markten, vooral de financiële markten, aan het toezicht van de nationale staten. Daardoor raakten deze een deel van hun politieke manoeuvreerruimte kwijt waarop de democratische burgers invloed konden uitoefenen. Daarom zou de toenemende vervreemding van de burgers van de politiek verklaard kunnen worden uit de angst voor de gevolgen van deze weersgesteldheid.

Des te verbazingwekkender is dan echter de derde trend, uit dezelfde periode, namelijk de toenemende belangstelling van geëngageerde groeperingen voor burgerinitiatieven, handtekeningenacties en demonstraties, dwars door alle leeftijdsgroepen heen. Politieke partijen en overheden komen tegemoet aan de vraag naar alternatieve vormen van deelname en directe democratie; zij geven hun leden en cliënten nieuwe rechten en zijn doelgericht uit op kritiek en samenwerking. Interne partijprocessen worden opengesteld voor niet-leden. Zelden gebruikte grondwetsartikelen over referenda worden door geëngageerde minderheden met succes benut. Uit een blik op de sociale samenstelling van de gebruikers van directe democratische mechanismen blijkt dat hier de bevoorrechte groepen nog sterker vertegenwoordigd zijn dan bij de deelname aan algemene verkiezingen, waardoor de vertegenwoordiging van de burgers nog verder wordt vertekend ten koste van de sociaal zwakkeren.

Het in het midden van de jaren negentig opgekomen begrip ‘post-democratie’ heeft intussen carrière gemaakt. Juist de geëngageerde, door status en opleiding bevoorrechte lagen van de bevolking reageren op de constatering dat de praktijk van algemene en vrije verkiezingen aan substantie heeft ingeboet met een soort demonstratieve stemonthouding. Voor de verkiezingen voor de Duitse Bondsdag in september 2013 waren het intellectuelen die in een niet-representatieve enquête in meerderheid kond deden van hun besluit om ze te boycotten.

DE MEESTE BURGERS HEBBEN SLECHTS vage ideeën

over de democratie. Maar hun normatieve verwachtingen zijn verankerd in de performatieve veronderstellingen die zij intuïtief met hun ingeburgerde politieke praktijken verbinden. Men moet deze impliciete ‘gebruikskennis’ van de belanghebbenden uit de context afleiden. Want de grap van staatsrechtelijk gestandaardiseerde procedures en praktijken bestaat erin dat zij louter functioneren als de betrokkenen uitgaan van bepaalde, dikwijls geïdealiseerde veronderstellingen.

Alleen al uit een analyse van de nalegingsvoorwaarden van overeenkomstige normen blijkt van welke pragmatische veronderstellingen de burgers moeten uitgaan als zij deelnemen aan praktijken die wezenlijk zijn voor een democratische gemeenschap. De burgers zouden bijvoorbeeld niet aan verkiezingen deelnemen als zij er niet vanuit zouden kunnen gaan dat hun stem ‘telt’ en net zo veel ‘weegt’ als die van iedere andere kiesgerechtigde. De veronderstelling van dit ‘gelijke gewicht’ is in veel gevallen alleen al op grond van het kiesrecht een aanname die in strijd is met de feiten. Toch nemen de burgers (daaruit bestaat de zogenaamde *voters paradox*) aan deze praktijk deel, omdat ze ervan uitgaan dat de gemeenschappelijke uitoefening van het politieke kiesrecht behoort tot de bestaansvoorwaarden van een systeem dat over het geheel genomen de politieke zelfbeschikking van gelijkgerechtigde burgers waarborgt.

Evenzeer veeleisende veronderstellingen spelen zowel voor de praktijk

van de rechtspraak als voor de besluitvormingspraktijk van de overheid een rol. Ook als de verlichte burger het verschil tussen recht en gerechtigheid kent, zoals het in het algemeen spraakgebruik heet, zou hij in geval van een conflict niet meer de hulp van een rechter inroepen als hij niet op een eerlijk oordeel zou durven hopen. En de veelvuldige klachten van burgers in de omgang met autoriteiten duiden niet zozeer op het tekortschieten van deze gezagsdragers als wel op het hoge niveau van de verwachtingen die de burgers van de verzorgings- en de rechtsstaat koesteren. In zulke veronderstellingen over de staatsburgerlijke praktijk, die deels met de feiten in strijd zijn, spiegelt zich een democratiebegrip dat niet naar believen kan worden gemanipuleerd.

Natuurlijk heeft een dergelijke reconstructie van de voorwaarden van democratische praktijken slechts een beperkte waarde. Zij levert de beschrijving op van een democratisch ethos dat louter post kan vatten onder gunstige sociaal-structurele omstandigheden, tegen de achtergrond van een liberale politieke cultuur en dankzij adequate politieke socialisatieprocessen in de hele bevolking. Historisch gezien hebben de instellingen en de procedures van de democratische rechtsstaat zich tot op heden alleen op basis van een asymmetrische verdeling van de economische macht, grote statusverschillen en de dikwijls meedogenloze uitsluiting van culturele minderheden gestabiliseerd. De kenmerken van de klassenmaatschappij en de nationale meerderheidscultuur hebben de kapitalistische democratieën van het Westen diepgaand beïnvloed. Zij bevestigen een onevenredige politieke vertegenwoordiging van de burgers en hebben tot gevolg dat formeel gelijke rechten in verschillende sociale groeperingen en subculturen geenszins een gelijke gebruikswaarde kennen.

Pas sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben zich in het Westen verzorgingsstaten met een massademocratisch karakter ontwikkeld, waarin de filterwerking van deze factoren is bestreden en ingeperkt. De beteugeling van de sociaal onwenselijke gevolgen van de kapitalistische dynamiek kan louter door een compromis tussen drie spelers aanschouwelijk worden gemaakt. De staat, die zich met de belastingen voedt en tegelijkertijd door het kiesrecht wordt gelegitimeerd, houdt in dit scenario de touwtjes in handen. Hij moet enerzijds voor kapitalistische groei – en daarmee voor een toereikend niveau van de belastinginkomsten – zorgen, en anderzijds de belangen van de burgers, op wier politieke steun een democratisch gekozen regering aangewezen is, in het oog houden. Deze beide in de regel tegengestelde eisen kan de staat slechts via een intelligent beleid van crisisvermijding met elkaar in overeenstemming brengen. Op straffe van de uitbraak van een economische crisis of van het ineensorten van de sociale samenhang moet de staat enerzijds tegemoet komen aan de winstverwachtingen van de ondernemingen, dat wil zeggen de belastingtechnische, juridische en infrastructurele voorwaarden voor een winstgevend kapitaalgebruik waarborgen; tegelijkertijd moet hij aan de andere kant dezelfde vrijheden voor een ieder garanderen en aanspraken op de verzorgingsstaat inwilligen in de vorm van een eerlijke inkomensverdeling en bestaanszekerheid en toegang tot openbare diensten en collectieve goederen.

Voorzover het de democratische staten van het Westen in het derde kwart van de vorige eeuw is gelukt min of meer zo’n evenwicht te bereiken, waren de kapitalistische democratieën op de goede weg om de gedaante van een democratisch kapitalisme aan te nemen. In deze context kon zich onder de bevolking een veeleisend begrip van democratische praktijken verbreiden en in conflictgevallen tot gelding laten komen. Daarom dringt zich voor de post-democratische gemoedstoestand, die zich nu in de politieke openbaarheid van deze zelfde landen manifesteert, de verklaring op dat de nationale staten in het kader van de politiek gewenste economische mondialisering tegenover de markten het heft uit handen hebben moeten geven. Sindsdien hebben zij in beginsel voorrang verleend aan de belangen van het kapitaal tegenover de roep om sociale gerechtigheid, zodat het hun steeds minder goed lukt de tegengestelde eisen via een intelligent beleid van crisisvermijding tot overeenstemming te brengen. Toch geven de meest geëngageerde delen van de bevolking het tot nu toe gebruikelijke democratiebegrip niet zomaar op; de tot op zekere hoogte vastge-roeste normatieve aanspraken klemmen zich als weerhaken vast in de pels van een volgzzaam dereguleringsbeleid. De onbevredigde participatie-eisen zijn kennelijk minder elastisch dan de politiek-wetenschappelijke

mainstream veronderstelt.

Natuurlijk moeten we ook onder deze premissen met verschillende ontwikkelingen rekening houden. Het voorlopig meest waarschijnlijke scenario is de bezwering van het conflict in het omhulsel van uitgeholde democratieën met een rechtsstatelijke façade. Deze post-democratische variant houdt de verregaande ontkoppeling in tussen een technocratisch verzelfstandigde internationale samenwerking van de nationale staten en de democratische rituelen die in de openbaarheid in de diverse nationale staten virtueel verder gaan. Aan de andere kant zal het normatieve gehalte van de westerse moderniteit zich niet zo geruisloos laten ontmantelen als de theorieën van de post-democratie veronderstellen. Het alternatief voor dit zwarte scenario bestaat uit een transnationalisering van de democratie.

IN DE POST-NATIONALE CONSTELLATIE is de verhouding tussen politiek en macht uit het lood geslagen. De nationale grenzen overschrijdende systemische dwang (vandaag de dag vooral die van de onbeteugelde wereldwijde banksector) is een vorm van maatschappelijk natuurgeweld die onder controle moet worden gebracht, willen de bestaande democratieën niet worden uitgehold. In de onderling zeer verweven mondiale samenleving moeten zelfs wereldmachten op belangrijke beleidsterreinen functionele autonomie inleveren. Met het oog op de mondiale eisen van de klimaatverandering, de crises en onevenwichtigheden van de wereld-economie, de wereldwijde risico’s van de techniek, enzovoort, zien tegenwoordig alle staten het nut van samenwerking in. Dat verklaart de snelle groei van het aantal internationale organisaties. Maar de betrokkenheid van de burgers bij supranationale besluitvormingsprocessen houdt geen gelijke tred met deze hechtere samenwerking tussen staten. Voorlopig betalen we het regeren aan gene zijde van de nationale staat met een toenemende betekenisloosheid van nationale legitimeringsprocessen.

Governance is een vergoelijkende frase. Want zelfs als alle lidstaten van een internationale organisatie loepzuivere democratieën zouden zijn, zou hun van huis uit meegebrachte legitimering niet toereikend zijn om beslissingen van de organisatie volledig te rechtvaardigen. En dat des te minder als de samenwerking tussen de lidstaten nauwer wordt en de reikwijdte en relevantie van het gemeenschappelijke beleid toenemen. Want vanuit het gezichtspunt van de burgers van een nationale staat is er sprake van een asymmetrie tussen de begrensde autorisatie van de eigen afgevaardigden en de reikwijdte van de door alle afgevaardigden gemeenschappelijk ondersteunde compromissen, die zonder onderscheid uitwerking hebben op de burgers van alle deelnemende nationale staten. Daar komt nog een andere tekortkoming bij. In tegenstelling tot de besluiten van nationale kabinetten, die alle beleidsterreinen bestrijken, beperkt het werk van functioneel gespecialiseerde organisaties zich tot bepaalde beleidsterreinen, zodat de ongewenste externe effecten van hun beslissingen niet altijd worden onderkend.

Om beide redenen is in de juridische vorm van dit soort internationale samenwerkingsverbanden een paternalisme ingebouwd. Datzelfde geldt ook voor de internationale gerechtshoven, die hun oordelen vellen zonder toereikend gelegitimeerde wettelijke grondslagen. Onder de onschuldige noemer ‘governance’ zullen zich technocratische regimes uitbreiden, zolang het niet lukt ook voor supranationale autoriteiten democratische legitimeringsbronnen aan te boren. De grote internationale organisaties zouden hun verreikende politieke bevoegdheden niet alleen in juridische vorm, maar ook volgens democratisch tot stand gekomen recht moeten uitoefenen. Daarom is een transnationalisering van de democratie nodig. Overigens zal de legitimeringsketen zich pas over de nationale grenzen heen laten verlengen als zich ‘ontstatelijke’ supranationale gemeenschappen vormen, die ook zonder een regering in de traditionele zin een democratisch gelegitimeerd regeren mogelijk maken.

In zo’n supranationaal systeem van meerdere niveaus moeten echter

wel de drie bouwstenen die essentieel zijn voor een democratische ordening op een andere manier dan in de nationale staten worden samengesteld. Iedere democratie bestaat in de eerste plaats uit een ‘staatsvolk’ als

De weg naar een pretentius democratisch supranationaal systeem met meerdere niveaus zal bezaaid zijn met stenen

drager van de politieke wilsvorming, vervolgens uit de ‘staat’ als de organisatie die het grote aantal burgers tot collectief handelen in staat stelt, en ten slotte uit de ‘grondwettelijke burgergemeenschap’ als de vrijwillige vereniging van vrijen en gelijken. Louter in het kader van de nationale staat komen deze drie bouwstenen ruimtelijk en sociaal tot overeenstemming.

De burgers worden vandaag de dag veeleer monddood gemaakt door internationale organisaties, waarin ontoereikend gelegitimeerde ambtenaren verreikende besluiten overeenkomen, door onafhankelijke toezichthouders die gedepolitiseerd zijn, door centrale banken die aan niemand verantwoording schuldig zijn, en door internationale gerechtshoven die besluiten nemen zonder wettelijke grondslag. De bevoegdheden die in een ondoorzichtige transnationale jungle zijn verdwenen, moeten niet alleen in de gedaante van een internationaal verdragsregime überhaupt een rechtsgrond krijgen, maar ook via de route van een constitutionalisering achteraf tot een democratische rechtzetting worden verplicht.

Het is optisch bedrog dat bij het samengaan van meerdere staten in een supranationaal systeem met meerdere niveaus de speelruimte voor de staatsburgerlijke autonomie van individuele staten slinkt. De grotere omvang en de toegenomen complexiteit hoeven geen constitutionele hobbels te zijn, zolang de democratische procedures van de wilsvorming intact blijven. In systemen met meerdere niveaus worden de wegen wel langer. Dat versterkt de democratische tekortkomingen die we vandaag de dag al binnen de nationale staten waarnemen. Aan de ene kant lijkt de politieke meningenstrijd in de mediamaatschappij op een onderhoudende zelfpresentatie van de diverse partijen, aan de andere kant neigen overheden naar zelfmachtiging. Voor bestuurders wordt in een systeem met meerdere niveaus de speelruimte voor een gecamoufleerde normstelling groter, niet alleen als gevolg van de afnemende binding met de wet, maar ook door een toenemende behoefte om zaken horizontaal af te stemmen.

Deze degeneratieverschijnselen, of die zich nu binnen of buiten de nationale staat voordoen, houden beslist verband met de toename van de complexiteit van de samenleving. Maar de draagkracht van het democratische proces kan in gelijke tred meegroeien. Omdat met de toenemende complexiteit de cognitieve eisen groeien die aan de democratische programmering worden gesteld, richten theorieën over deliberatieve politiek de aandacht op de cognitieve dimensie van de besprekingen die aan ieder democratisch besluit moeten voorafgaan. Het democratische proces kan aanspraak maken op een probleemoplossend karakter, omdat het verplicht tot wilsvorming via discussies over relevante thema’s en stellingnames, in het licht van gekwalificeerde informatie en motivaties. Het democratische proces dankt zijn legitimerende kracht aan de unieke verbinding tussen gemeenschappelijkheid en overleg.

AAN DE HAND VAN HET VOORBEELD van de Europese crisis wordt echter ook duidelijk hoezeer de weg naar een pretentius democratisch supranationaal systeem met meerdere niveaus bezaaid zal zijn met stenen. In dit verband interesseert mij vooral de tekortschietende politieke solidariteit. Voorlopig begrenst de nationale staat de horizon van de blikken en gevoelens waarbinnen de burgers bereid zijn bij hun politieke beslissingen rekening te houden met de perspectieven van hem of haar persoonlijk niet bekende medeburgers.

Laat ik zonder omhaal van de premisse uitgaan dat de structurele onevenwichtigheden tussen de nationale economieën van de eurozone de lidstaten van de Europese muntunie tot verdere stappen op weg naar politieke integratie zullen nopen. De economische onevenwichtigheden zullen zich in het bestaande politieke kader alleen maar verdiepen, omdat dit kader niet voldoet aan de optimale voorwaarden voor het functioneren van een gemeenschappelijke munt. Het alternatief van het terugdraaien van de gemeenschappelijke munt is anderzijds te riskant en te duur. Daarom is het thema waar alle regeringen omheen sluipen als om de hete brij, niet het óf, maar het hōe van de inrichting van een politieke unie, waarin op democratisch legitieme wijze ook kan worden besloten tot economisch verstandige overdrachtsbetalingen. Punctuele en verborgen overdrachtsbetalingen van de sterkere naar de zwakkere economieën vinden al lang plaats. Maar op den duur kan het geen soelaas bieden om de met hoge schuldenlasten kampende staten kredieten te verlenen, waarmee ieder van hen op eigen kracht zijn concurrentiekracht kan vergroten.

Onder leiding van de Duitse regering houdt de Europese Raad voorlopig vast aan de crisisagenda die de voorrang voor de sanering van individuele staatshuishoudens onder eigen nationale regie beklemtoont. In de crisislanden gaat deze strategie ten koste van de sociale zekerheidsstelsels, de openbare dienstverlening en de collectieve goederen, dat wil zeggen ten koste van de toch al benadeelde bevolkingslagen. Om dat te veranderen zouden de nationale staten moeten breken met de al lang achterhaalde vanzelfsprekendheid dat zij formeel soeverein zijn en in kwesties van het begrotings-, sociale en economische beleid kunnen beslissen zonder rekening te houden met de effecten op andere lidstaten, dus louter vanuit nationaal perspectief. Met deze soevereiniteitsfictie onttrekken vooral de regeringen van de rijke landen zich aan de taak van hun kiezers om de noodzakelijke portie politieke solidariteit te eisen. Een coöperatieve, uit een gemeenschappelijk Europees perspectief ondernomen poging om de groei en de concurrentiekracht van de hēle eurozone te bevorderen, zou van deze landen verlangen om op hun eigen langetermijnbelang herverdelingsmaatregelen te dulden die ongunstig voor hen uitvallen.

Het verloop van de crisis laat ons zien dat er een beleidsomslag nodig is. De Europese muntunie heeft behoefte aan een gemeenschappelijk kader voor het begrotings-, sociale en economische beleid. Alleen op die manier wint zij de kracht zich uit de omklemming van de financiële markten te bevrijden en in plaats van de belastingbetalers de beleggers te belasten. Voor een verdieping van de geïnstitutionaliseerde samenwerking is echter een overdracht van nog meer soevereine bevoegdheden nodig naar Europees niveau en een dienovereenkomstige aanpassing van de verdragen. De politieke elites moeten de moed vinden in hun nationale omgeving de al lang noodzakelijke en onvermijdelijk polariserende strijd te voeren over Europese alternatieven, waarvan er geen kosteloos zal zijn. En alle landen moeten leren nuchter over de rand van hun nationale bordje heen te kijken.

Daar staat de in de media populaire visie op de crisis tegenover, volgens welke het om een conflict tussen volkeren gaat. Tot nu toe teert het rechts-populistische verzet tegen een verdieping van de unie op een interpretatie die de tegengestelde belangen van de winnaars en de verliezers van de crisis laat verdwijnen achter

het antagonisme van de zogenaamde gevers- en nemers-landen. De sociale lagen die het hardst worden getroffen zullen hun gemeenschappelijke lot over nationale grenzen heen pas herkennen als er een einde komt aan de fatale verwarring van herverdelingsvragen ('wie krijgt wat') met identiteitsvragen ('wie zijn wij').

DE VOORTZETTING VAN HET HUIDIGE BELEID achter gesloten deuren belooft weinig goeds. Waarschijnlijk komt Europa steeds dieper in het kielzog terecht van een technocratie die de individuele lidstaten zonder deelname van hun bevolkingen toesnijdt op het formaat van marktconforme democratieën. Ik vind het van politieke kleinmoedigheid, zo niet van puur opportunisme getuigen om de noodzaak van politieke solidariteit uit de weg te gaan. Zeker, politieke leiders mogen ook niet te veel van hun burgers vragen; er kan slechts een bepaalde mate van solidariteit worden verlangd. Maar sinds de uitbraak van de crisis is onder de staatsburgers van Europa en de Europese landen de verwijdering al lang op gang gekomen. Aan deze zijden draad hangt de toekomst van de democratie in Europa. Om oproepen tot solidariteit te vrijwaren van aantijgingen van morele bedomptheid, van misplaatste goede bedoelingen en van het 'niet-politiek' zijn, die de 'realisten' graag tegen hen in stelling willen brengen, zou ik de verplichting om solidariteit te betonen willen onderscheiden van morele en wettelijke plichten. Het betonen van solidariteit is een politieke daad die geenszins oproept tot een vorm van morele zelfopoffering die misplaatst zou zijn in een politieke context. Kostas Simitis, de premier van Griekenland ten tijde van de toetreding van dat land tot de EU, schreef vorig jaar in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: 'Solidariteit is een concept waar bepaalde landen in de unie zich niet prettig bij voelen.' Ook al heeft Simitis misschien tonnen boter op zijn hoofd, zijn interpretatie van solidariteit kan niettemin correct zijn. Dus: wat bedoelen we eigenlijk met solidariteit?

'SOLIDARITEIT' IS NIET SYNONIEM met 'gerechtigheid' in de morele of juridische zin van het begrip. We noemen morele en juridische normen 'juist' of 'rechtvaardig' als zij praktijken reguleren die voor alle betrokkenen van gelijk belang zijn. Rechtvaardige normen stellen gelijke vrijheden zeker voor allen, evenals respect voor iedereen. Uiteraard zijn er ook speciale plichten. Verwanten, burens of collega's kunnen in bepaalde situaties meer van elkaar verwachten dan van vreemdelingen. Uiteraard is het vaak niet helemaal duidelijk tot waar die positieve plichten strekken, maar toch zijn ze strikt: ouders schenden bijvoorbeeld hun zorgplicht als ze de gezondheid van hun kinderen veronachtzamen.

Maar vergelijk dit eens met het geval van een ver familielid dat na tientallen jaren opeens weer contact opneemt met zijn verbaasde nicht en haar om een grote financiële bijdrage vraagt, omdat hij in een noodsituatie verkeert. Hij kan niet echt een beroep doen op een 'morele verplichting', maar op z'n best verwijzen naar een soort 'ethische' band, gebaseerd op de familierelatie (in Hegels terminologie: een band die is geworteld in *'Sittlichkeit'* of 'de ethiek'). Zo'n ethische verplichting onderscheidt zich door een bepaalde eigenschap van een echte morele verplichting. Het deel uitmaken van een *extended family* rechtvaardigt een verplichting alleen maar als de feitelijke relatie tussen de betrokkenen aanleiding geeft tot de verwachting dat de nicht in een soortgelijke situatie kan rekenen op de steun van haar familielid. Het is de op vertrouwen gebaseerde Sittlichkeit van informele sociale betrekkingen die op voorwaarde van voorspelbare wederkerigheid vereist dat het ene individu 'instaat' voor de anderen.

Zulke 'ethische' verplichtingen, geworteld in banden van een eerder bestaande gemeenschap, doorgaans familiebanden, vertonen drie kenmerken. Zij laten overdreven claims stranden die verder gaan dan wat de geadresseerde wettelijk of moreel verplicht is gestand te doen. Aan de andere kant zijn dit soort claims minder veeleisend dan de categorische kracht van een morele plicht; evenmin komen ze overeen met het dwingende karakter van de wet. Morele geboden moeten worden opgevolgd uit respect voor de onderliggende norm zelf, zonder rekening te houden met de vraag of andere personen dat ook doen, terwijl de gehoorzaamheid aan de wet van de burger afhankelijk is van de macht van de staat. Het vervullen van een ethische verplichting kan daarentegen niet worden afgedwongen en is ook geen categorische vereiste. Het hangt af van de verwachting van wederkerig gedrag – en van het vertrouwen dat deze wederkerigheid in de loop der tijd overeind zal blijven. In dit opzicht dient

onafdwingbaar ethisch gedrag ook iemands eigenbelang op de middellange of lange termijn.

Het is precies dit aspect dat Sittlichkeit deelt met solidariteit, hoewel dat laatste niet kan vertrouwen op pre-politieke gemeenschappen als de familie, maar alleen op politieke banden of gedeelde politieke belangstelling. Terwijl de wet en de moraliteit verwijzen naar een gelijke mate van vrijheid van autonome individuen, verwijzen ethische verwachtingen en oproepen tot solidariteit naar een belang bij de integriteit van een gedeelde levenswijze, die iemands eigen welzijn omvat.

We moeten echter opmerken dat het concept solidariteit in twee opzichten een verandering markeert in de semantiek van het juiste ethische gedrag. Gedrag gebaseerd op solidariteit veronderstelt politieke contexten die wettelijk zijn georganiseerd en in die zin kunstmatig zijn en niet organisch gegroeid. Het gebruikelijke gepraat over 'burgerlijke solidariteit' veronderstelt al de wettelijk geconstitueerde omgeving van een politieke gemeenschap, normaal gesproken een natiestaat. Solidariteit is altijd politieke solidariteit. We moeten ons bewust zijn van het feit dat het nationalisme dat verschil tussen burgerlijke 'solidariteit' en pre-politieke Sittlichkeit verdoezelt. Het nationalisme beroept zich zonder enige grond op het concept als het 'nationale solidariteit' in het vaandel

voert en daarmee de solidariteit van de burger gelijkstelt met de samenhang tussen degenen die in dezelfde collectiviteit zijn geboren. In ieder geval is het krediet van het vertrouwen dat wordt verondersteld door gedrag dat is gebaseerd op solidariteit minder sterk dan in het geval van ethisch gedrag, omdat dit krediet niet is verzekerd door het bestaan van een *quasi-natuurlijke* gemeenschap. Het 'toeschrijvende' moment van overerfde banden in eerder bestaande ethische relaties ontbreekt in het geval van solidariteit.

Wat solidariteit bovendien een speciaal karakter verleent, is in de tweede plaats de offensieve aard van het aandringen op of zelfs strijden voor het loskrijgen van de belofte die is gelegen in de legitimiteitsclaim van iedere politieke orde. Deze vooruitziende aard wordt

bijzonder duidelijk als solidariteit is vereist in de loop van sociale en economische modernisering. Soms zijn oproepen tot solidariteit toepasselijk in situaties waarin burgers voor de uitdaging staan de overbelaste capaciteiten van een bestaand, maar afbrokkelend politiek kader aan te passen aan de indirecte kracht van systemische onderlinge afhankelijkheden, die de lotgevallen van de burgers van verschillende politieke gemeenschappen als het ware 'achter hun rug om' verbinden. Zulke onderlinge afhankelijkheden worden gevoeld als beperkingen van wat feitelijk binnen het bereik van de politieke controle van democratische burgers zou moeten liggen.

Ik denk dat deze beschrijving heel goed past op de huidige situatie van burgers in het hart van Europa die moeten aandringen op verdere politieke integratie, om hun zeggenschap te kunnen uitbreiden over quasi-natuurlijke economische krachten en een democratisch evenwicht te kunnen herstellen tussen de politiek en de markt. ♦

Gedrag gebaseerd op solidariteit veronderstelt politieke contexten die wettelijk zijn georganiseerd, niet organisch gegroeid

Jürgen Habermas (Düsseldorf, 1929) geldt als een van de belangrijkste filosofen van deze tijd, met name op het gebied van de politieke filosofie. Dit essay is een uitgebreide versie van Habermas' rede bij het in ontvangst nemen van de Erasmusprijs, die jaarlijks wordt toegekend aan een persoon of instelling die een buitengewone bijdrage heeft geleverd op cultureel, sociaal of sociaal-wetenschappelijk gebied, in Europa en daarbuiten

Politieke elite zelf grootste hindernis

Jürgen Habermas is de ongekroonde keizer van de sociale wetenschappen en de filosofie, en de laatste jaren vooral een hartstochtelijk pleitbezorger van verdere Europese integratie. Een gedachtenwisseling via e-mail (Habermas wil geen gesprek) over globalisering, Europa en populisme.

Door **Martin Sommer**
Illustratie **Gees Voorhees**

SYMPOSIUM

Jürgen Habermas krijgt Erasmusprijs

Op 6 november wordt de Duitse filosoof en socioloog Jürgen Habermas (84) bekroond met de Erasmusprijs, een onderscheiding voor personen of instellingen die een bijzondere bijdrage hebben geleverd aan de cultuur of sociale wetenschappen. De jury looft zijn bijdrage aan het debat over de toekomst van de democratie.

Habermas is zowel kritisch als hoopvol over de toekomst van een democratisch Europa. 'Alleen eurosceptis verenigt de Europese burgers', stelt hij. Tegelijkertijd is meer samenwerking tussen de lidstaten 'noodzakelijk om het Europese project te redden'.

Op 5 november spreekt Habermas op een symposium bij de KNAW in Amsterdam over de toekomst van de democratie. Voor deze lezing zijn geen kaarten meer beschikbaar. Een live-stream is te volgen via knaw.nl.

Politiek richt zich op steeds kortere termijn

In Nederland heerst een tastbaar sentiment van crisis in de democratie. 'Politikverdrossenheit' is het mooie maar treurige Duitse woord. Aan de ene kant een zeer welstandige samenleving, aan de andere kant een merkbaar gevoel dat de dingen de verkeerde kant opgaan. Hoe kijkt u daartegenaan?

Als we het hebben over de toenemende politieke desinteresse, is de sociologische verklaring eenvoudig. Tegelijk met de toenemende sociale ongelijkheid, groeit vooral onder de achtergestelde bevolkingsgroepen het aantal mensen dat niet meer meedoet aan verkiezingen. Zij verwachten niets meer van de politiek. Maar 'Politikverdrossenheit' is een ambivalente houding; men ergert zich, gaat protesteren en wendt zich uiteindelijk af, ofschoon men – ondanks de teleurstellingen – niet gemakkelijk opgeeft iets te verwachten van de politiek.

'Aan de ene kant beleven we in Europa sinds het eind van de Tweede Wereldoorlog een historisch gezien onwaarschijnlijk lange periode van bijna zeventig jaar vrede, vrijheid en toenemende welvaart. In deze tijd zijn achtereenvolgende generaties gewend geraakt aan de rechten en aanspraken die horen bij liberale en welvarende democratieën. Vandaag beschouwen we deze verworvenheden als vanzelfsprekend. We koesteren het idee dat we met democratische middelen invloed hebben op de voorwaarden van ons maatschappelijke leven.

'Aan de andere kant is de nationale politiek zelf veranderd. De actieradius daarvan is kleiner geworden, naarmate de complexiteit van de samenleving

groter werd. Regeringen zijn overgeschakeld van een politiek van de maakbaarheid naar een aanpassingsbeleid op een steeds kortere termijn. Het vermijden van crises is het dominante gedragspatroon geworden. Vandaag de dag is het vooral te wijten aan de economische globalisering dat de speelruimte van de nationale staat ineenschrompelt. De politieke elites worden op allerlei manieren in een keurslijf geperst. Er zijn zoveel belangen, die ook nog eens met elkaar samenhangen, dat men niet meer kan doen dan verder laveren. Angela Merkel belichaamt een type politicus dat van deze nood een deugd heeft gemaakt. Zo sluiten regeringen de ogen voor de uitzonderlijke uitdagingen – bijvoorbeeld de toekomst van Europa – die meer dan ooit een lange adem, moed en politieke visie vragen.

'Wat dan van de politiek overblijft, is het zich vastklampen aan de macht. Het lijkt er vaak alleen nog maar om te gaan de volgende verkiezingen te winnen. En precies dat hebben burgers in de gaten, voor wie het recht democratisch te kunnen meebeslissen een natuurlijk verlangen is geworden. Ofwel keren deze burgers zich teleurgesteld van de politiek af, ofwel ze protesteren des te luidruchtiger en eisen meer democratie.'

Politici ontwijken belangrijkste vraag

Er is duidelijk geen Europees sentiment onder de eurolidstaten. U schrijft dat onze leiders niet durven zeggen dat vormen van economische overdrachten noodzakelijk zijn. Terwijl we weten dat landen lid worden van de EU, alleen vanwege die overdrachten. Hoe gaat u uw mede-Duitsers overtuigen?

Ik zou de vraag anders stellen, als u het goed vindt. Het zijn immers de experts die voorspellen dat de economische onevenwichtigheden in de eurozone scherper zullen worden als de muntunie niet wordt uitgebouwd tot een politieke unie. Ik citeer slechts een zin uit een onlangs in *Die Zeit* verschenen opinie van gerenommeerde economen, juristen en politologen: 'De muntunie kan zonder gecontroleerde overdracht-elementen niet langdurig stabiel worden.' En dat

veronderstelt een 'kwaliteitssprong naar integratie'. Dat is een goed onderbouwde, maar controversiële opvatting. Ik heb niet zozeer kritiek op de mensen die een ander standpunt huldigen, maar op de stoere kortzichtigheid van onze regeringen, die een dermate existentiële vraag niet eens openlijk durven opwerpen. Uit angst voor hun eigen kiezers maken ze hun perspectiefloze Europese politiek los van de meningsvorming in het nationale publieke debat.'

Populisme is geen natuurverschijnsel

Het regionale nationalisme steekt in Europa de kop op, bijvoorbeeld in Vlaanderen, Schotland, Noord-Italië of Catalonië. De solidariteit die u verlangt op een Europees niveau, wordt al niet eens gevoeld in België, Groot-Brittannië, Italië of Spanje. Zoals u schrijft, solidariteit functioneert alleen bij de gratie van wederkerigheid. Is dat niet de essentie van het probleem: mensen weten dat ze hun geld niet terugkrijgen?

Een verstandige politiek is nooit zonder eigenbelang, maar in veel situaties is het noodzakelijk om eerder het gemeenschappelijke langetermijnbelang te volgen dan het eigen kortetermijnbelang. Solidariteit berust op wederkerigheid. Uw beschrijving is treffend. Wij zullen bij de komende verkiezingen voor het Europees Parlement overal, ook in Duitsland, het rechts-populisme zien opstomen. Desondanks groeit dit potentieel niet eenvoudig als gevolg van een natuurgegeven xenofobie of kwaadsappig etnocentrisme. Zulke reacties zijn over het algemeen het symptoom van politiek en economisch falen, zodat de noodzakelijke sociale zekerheid niet meer wordt geboden. De achtergestelde groepen zijn tegelijk de kwetsbaarste delen van de bevolking, die hun angst voor verlies van status en persoonlijke waardigheid verwerken door zich vast te houden aan vermeende natuurlijke identiteiten.

'Maar waarom zouden de verantwoordelijke politieke elites om die re-

den afzien van pogingen om de door iedereen als problematisch erkende toekomst van Europa überhaupt tot thema te maken? Waarom zouden ze niet een strijd voeren om het beste alternatief, waarom zouden ze niet hun best doen voor de door hen als juist erkende weg?

'Een gepolariseerde meningsvorming is bij dit thema onvermijdelijk en zelfs wenselijk. In onze Europese maatschappijen hebben we intelligente en relatief goed geïnformeerde kiezers. Zij moeten het aankunnen om onopgesmukt en direct te worden aangesproken. De eigenlijke hindernis die ik zie, komt van de politieke elites, die moeten zeggen wat ze met Europa willen. Ze zouden van de aanpassingsmodus af moeten, en overschakelen op een politiek met een visie en een uitzicht. Daarbij geldt overigens dat de verantwoordelijkheid van de grote nationale kranten, die nog altijd in de media de politieke leiding hebben, niet kleiner is dan die van de politieke partijen.'

Problemen alleen samen op te lossen

Als ik naar de EU kijk, zie ik dat de kwetsbare groepen het slachtoffer zijn van de internationalisering. In Nederland kiezen deze bevolkingsgroepen heel links of heel rechts, of ze stoppen helemaal met stemmen. Wat heeft u hun te bieden? Overvragen we deze mensen niet als we voortgaan met het proces van Europese integratie?

Wij draaien in een kringetje. Zou de situatie van groeiende ongelijkheid, waarvan u de gevolgen correct beschrijft, niet juist de aanleiding moeten zijn om over een andere politiek na te denken? En als de huidige neoliberale politiek niet veranderen kan zonder de bereidheid van de internationale markten om te investeren in gevaar te brengen, dan dringt de gedachte zich toch op dat de machtspositie van de politiek ten opzichte van de markt moet worden versterkt? En dat is alleen maar mogelijk als de politiek datgene wat ze aan handelingsruimte op nationaal gebied verloren

heeft, op bovennationaal gebied terugwint.

'In de eurozone kan het onderlinge vertrouwen van de volkeren alleen toenemen als hun duidelijk wordt gemaakt dat de problemen alleen gemeenschappelijk kunnen worden opgelost. Tot dusver hebben we een agenda waarin het ene volk tegen het andere wordt opgehitst, omdat verdeelvraagstukken worden vermengd met identiteitsvraagstukken.

'Ondertussen worden hele generaties jongeren aan hun lot overgelaten. Daarvoor dragen de door ons gekozen regeringen van de eurozone nu al de verantwoordelijkheid.'

Europese integratie

Nodig: moed, visie en een lange adem Nationale staten te klein en te machteloos

Volgens u is de economische globalisering de belangrijkste verklaring voor de verzwakking van de nationale politiek. Maar waarom denkt u, als zovelen, dat de globalisering onomkeerbaar is? Zouden we niet moeten accepteren dat nationale grenzen van belang zijn om mensen te beschermen tegen internationale marktkrachten? Tegen het bankwezen zeggen we na de crisis toch ook: we willen kleinere en minder complexe banken?

Economen hebben het scenario van het opbreken van de Europese muntunie doorgerekend en de gevolgen laten zien, die catastrofaal zouden zijn. Dat geldt niet alleen voor de schuldenlanden in het zuiden, maar voor alle eurolanden. Men kan de steeds dichter verknoopte wereldgemeenschap niet meer met een politieke ruk uit elkaar halen zonder de hele infrastructuur van ons dagelijks leven op het spel te zetten.

'Het probleem waar het werkelijk om gaat, is veel meer de politieke versplintering van de vergroeide wereldgemeenschap. Op wereldniveau ont-

staan problemen die ver boven de nationale staat uitstijgen. Zoals ze zelf zeggen, behartigen nationale staten primair hun eigen belangen. Zonder besluitvorming op een bovenstatelijk niveau zijn ze niet in staat om het in hun gemeenschappelijk belang eens te worden over de oplossing van problemen, die geen van hen alleen kan oplossen.

'Dat laat zich bij uitstek beschrijven aan de hand van het voorbeeld dat u noemt. Faillissementen bij banken zouden fatsoenlijk moeten worden afgewikkeld, zodat aandeelhouders en schuldeisers en niet de belastingbeta-

lers worden aangeslagen. Dat is een aspect van de veel te late sanering van het bankwezen.

'Maar waarom werkt de vaak beloofde regulering van de financiële markten niet en zelfs niet binnen de eurozone? Waarom loopt de lang geplande bankenunie met gemeenschappelijke verantwoordelijkheid in geval van een bankenafwikkeling steeds weer vast op de bezwaren van de een of andere regering? Onze nationale staten zijn te klein en te machteloos geworden om de langetermijnbelangen van hun burgers nog in hun eentje te kunnen beschermen.'

NON-FICTIE DE ESSAYS VAN JÜRGEN HABERMAS

Meeslepende Europese inzichten

De Duitse geleerde Jürgen Habermas (84) krijgt op 6 november de Erasmusprijs, vooral ook voor zijn essays over een democratisch Europa.

Door **Olaf Tempelman**

EUROPESE EENWORDING

★★★★

JÜRGEN HABERMAS

EEN TOEKOMST VOOR EUROPA

Samengesteld door Paul Schnabel.
Uit het Duits vertaald door Jabik Veenbaas.
Boom; 112 pagina's; € 14,90

Op 6 november neemt de Duitse filosoof en socioloog Jürgen Habermas in het Paleis op de Dam de Erasmusprijs voor zijn verdiensten voor Europa in ontvangst. Je kunt betogen dat Habermas meer dan eerdere winnaars – Charlie Chaplin, Bernard Haitink, Hans van Manen – een navolger is van Erasmus. Beiden ageren tegen misstanden van hun tijd.

Erasmus hield de hypocrisie van de vroeg-16de-eeuwse geestelijkheid, Habermas die van de vroeg-21ste-eeuwse leiders van de 'uitgeholde Europese natiestaten', Angela Merkel in het bijzonder. Merkel zou van Europa een hechter bolwerk kunnen maken dat bestand is tegen de gevaren van onze tijd. Helaas, ze kiest voor pappen en nathouden, met alle risico's van dien.

Erasmus' *Lof der zotheid*, voor het eerst gepubliceerd in 1511, maakte de weg vrij voor de Reformatie. Of de bundel *Een toekomst voor Europa* – een selectie die Paul Schnabel, de Nederlandse filosoof en oud-directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau samenstelde uit Habermas' essays over Europa – de weg vrijmaakt voor vergaande politieke eenwording,

valt te bezien.

In de eerste plaats omdat Habermas over Europa niet direct zinnen neerpendt die een mens meevoeren: 'Zo'n democratie transformeert het staatsburgerlijke gebruik van communicatieve vrijheden in productieve vermogens ten behoeve van legitieme zelfbeïnvloeding van een actieve burgergemeenschap, dat wil zeggen een zelfbeïnvloeding die belangen veralgemeent en tegelijk effectief is.'

Habermas' hoofdwerk *Theorie des kommunikativen Handels* uit 1981 kreeg vanwege de blauwe kaft en de 1.150 taaie bladzijden de bijnaam 'het blauwe monster'. De essays in *Een toekomst voor Europa* zijn naar de maatstaven van deze denker vingeroefeningen – zonder meeslepende zinnen, met een aantal meeslepende inzichten. Als andere Duitse denkers die de stilistische speelsheid schuwen, wordt Habermas leesbaarder naarmate ideeën contouren krijgen.

In het Europa dat Habermas waarneemt, is de democratische natiestaat, leuk of niet, in rap tempo een archaïsche constructie geworden – niet zozeer door Brusselse machtswellust, als wel door de neoliberale hervormingen van de jaren tachtig. Die onttrokken de financiële

markten grotendeels aan democratische controle op nationaal niveau. In het kielzog daarvan zijn er steeds minder zaken waarop kiezers in de natiestaat via de stembus invloed kunnen uitoefenen. Typisch is bijvoorbeeld dat de financiële sector in 2008 met belastinggeld van de ondergang werd gered, terwijl burgers er geen middelen voor terugkregen om de markten te beteugelen.

Veel Europese kiezers, stelt Habermas, zijn in toenemende mate gefrustreerd vanwege de 'fatale onmacht van hun regeringen tegenover de potentiële dreiging van de nog altijd ongereguleerde markten'. In tijden van grote veranderingen en economische crisissituaties hebben mensen de neiging hun toevlucht te nemen tot 'zogenaamd natuurlijke vormen van identiteit'. Zoals daar zijn: de natiestaten. Maar de uitgeholde soevereiniteit van de natiestaat is een fait accompli. Miljoenen nostalgische burgers zullen de natiestaat waarin gekozen politici het verschil konden maken, niet kunnen reanimeren – de 'kapitalistische geïntegreerde wereldgemeenschap' van 2013 verschilt in hoge mate van de wereld van nationale staten van 1963.

Rem

Het vastklampen van Europeanen aan hun natiestaten zet een rem op verdere Europese politieke eenwording. Het gevolg van de impasse is een 'technocratisch verzelfstandigd samenspel van marktgebonden regeringen' in de Europese Raad en de Europese Commissie. Hoe langer die impasse voortduurt, hoe groter het wantrouwen van Europese kiezers jegens Brussel en jegens andere lidstaten wordt. Dat wantrouwen wordt verstrekt door de financiële markten, die meedogenloos speculeren tegen de zwakke broeders, en er zo in slagen Noord en Zuid in Europa tegen elkaar op

te zetten.

Snelle politieke eenwording van Europa is een absolute noodzaak, in de eerste plaats 'om wild geworden markten op een sociaal aanvaardbare manier te herreguleren'. Op dit punt aangekomen heeft Habermas zich ver verwijderd van andere voorstanders van politieke eenwording à la Guy Verhofstadt, bij wie de markten er stukken beter van afkomen. In een groot deel van zijn analyse zit Habermas dicht bij uitgesproken eurosceptici als de Duitse socioloog Wolfgang Streeck (een interview met hem stond in *de Volkskrant* van 13 augustus).

Ook Streeck neemt in Europa een dramatische uitholling van de democratie en de sociale zekerheid waar. Maar in zijn optiek vormt terugkeer naar de oude nationale kaders de enige manier om die uitholling te stoppen. Europa herbergt te grote cultuurverschillen om ooit als politiek-economisch eenheid te kunnen functioneren. Daarbij: de democratie en de rechtsstaat hebben tot nog toe alleen kunnen gedijen bij gratie van een zekere nationale saamhorigheid en territoriale grenzen – in een groter geheel is het onvermijdelijk dat minderheidsculturen onder de voet worden gelopen.

Habermas komt met dezelfde analyse op andere conclusies uit. De vrees voor het platwalsen van minderheidsstandpunten acht hij ongegrond. Kijk naar de ingenieuze besluitvorming op grond van de 'dubbele meerderheid', of naar de gewogen samenstelling van het Europees parlement, waarin de kleinere lidstaten relatief meer afgevaardigden hebben. Ook van fatale cultuurverschillen in Europa is Habermas niet onder de indruk.

Representanten van natiestaten hebben de neiging culturele verschillen te pas en te onpas te presenteren als breuklijnen of 'historische feiten waaruit een integratieblokkade valt af te leiden'. Habermas past ervoor 'een politiek vereiste modernisering' van Europa weg te zetten als 'een afgedwongen homogenisering'.

Het is aan Duitsland om in de politieke eenwording het voortouw te nemen. Het land heeft veel, zo niet alles aan Europa te danken: 'De inbedding in Europa was de context waarin zich het liberale zelfbewustzijn van de Bondsrepubliek vormde.'

Alleen door zich consequent in te zetten voor Europese eenwording heeft het 'politiëk-moreel belaste' Duitsland een 'eigenhandig verwoeste internationale reputatie' kunnen herwinnen. De Bondsrepubliek kan ook geloofwaardig ageren tegen het overdrijven van culturele verschillen. Twintig jaar geleden wemelde het immers nog van specialisten in culturele kloven die hamerden op de onmogelijkheid van de integratie van de DDR in de BRD.

Boosaardig spel

Habermas' generatiegenoot Helmut Kohl zag dit soort zaken als visionair staatsman heel scherp. Bij Angela Merkel neemt Habermas geen enkele visie waar, wel 'een sluw en boosaardig spel van dethematisering'. In bijna elk essay in *Een toekomst voor Europa* wordt Merkel gehékeld. Onder haar is het Duitse zelfbeeld 'er een van vermeende nationaal-staatkundige normaliteit' geworden. Door haar toedoen 'lijkt zich midden in Europa opnieuw een zelfgenoegzame kolos te hebben gevormd'.

Habermas is van 1929, Kohl van 1930, Merkel van 1954. Het valt te betogen dat een Duits politicus die een product is van normalere tijden, zich bijna onvermijdelijk 'normaler', als andere Europese politici gaat gedragen, met meer oog voor het directe nationale belang. Voor Habermas is dat meer dan laakbaar. Degenen die betogen dat Duits nationalisme iets is van het verleden, zijn 'politiëk naïef'.

Dat is allemaal het overdenken waard. Problematisch wordt *Een toekomst voor Europa* als Habermas de politieke eenwording en de democratisering gaat concretiseren. In die schetsen tilt hij het democratische Europa naar een dermate hoog plan dat je het ook met welwillendheid niet eenvoudig voor je ziet.

'De opvattingen van de burgers die nien zich uit de dissonante springvloed van bijdragen te vormen in het licht van een publieke uitwisseling van meningen'. Verkiezingen 'mogen niet zonder reflectie uitdrukking geven aan de wil van het volk, want ze hebben ook een cognitieve betekenis.' Verkiezingen schieten tekort als 'ze louter de verdeling van voorkeuren en vooroordelen registreren'.

Geen woord op af te dingen, maar

zie het maar eens voor elkaar te krijgen. Habermas betoonde zich in geen van zijn geschriften een liefhebber van de menselijke onderbuik, terwijl in Europa's recente geschiedenis onderbuikgevoelens zich steeds weer mengen met nationale sentimenten, en de ontdekking van een probaat middel daartegen laat nog op zich wachten.

Kinderen worden niet met een nationaal bewustzijn geboren, stelt Habermas terecht, het is 'een met bestuurlijke middelen bevorderd product'. Natiestaten zijn creaties uit de 19de eeuw, historische onderbouwingen van nationale gevoelens zijn vaak 'fictief'. Dat is in veel gevallen aantoonbaar. Maar om de Britse historicus Neal Ascherson te parafraseren: 'Het gevoel te behoren tot een afzonderlijke culturele traditie, het idee van 'etnische identiteit', kan subjectief zozeer waar zijn dat het verandert in een objectief sociaal-politiek feit, ongeacht de leugentjes die ter versiering worden gebezigd.'

Hoe je voorkomt dat een Europese politieke eenwording snel stukloopt op de taaheid van de natiestaat, is een vraag waarmee je bij het dichtslaan van *Een toekomst voor Europa* blijft zitten. Habermas belijdt zijn visie het meest uitgesproken op pagina 71: 'Het cynische defaitisme van de zogenaamde realist, die niet begrijpt dat ook de zwartste diagnose ons niet ontslaat van de verplichting om naar het betere te streven, is wel zo'n beetje mijn structurele vijand.'

In het Europa dat Habermas waarneemt, is de democratische natiestaat, in rap tempo een archaïsche constructie geworden

Erasmusprijs van de democratie voor een oude 'Europa-filosoof'

Erasmusprijs

De Duitse filosoof Jürgen Habermas (84) pleit al jaren voor een verenigd Europa. Rijke landen moeten solidair zijn met arme.

Door onze redacteur

Raymond van den Boogaard

AMSTERDAM. Wil Europa niet vervallen tot een verzameling slechts in schijn democratische staten, waar de werkelijke, ingrijpende beslissingen in niet-democratisch gelegitimeerde supranationale gremia worden genomen, dan zal het nodig zijn de Europese instituties te versterken en ze meer bevoegdheden te geven, en er tegelijkertijd voor te zorgen dat Europa democratisch sterker verankerd wordt.

Dat is de boodschap waarmee de 84-jarige Duitse filosoof Jürgen Habermas gisteren het gesprek aanging met jonge Nederlandse academici in het Trippenhuis in Amsterdam, zetel van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Habermas ontvangt vandaag de Erasmusprijs 2013.

De prijs, 150.000 euro groot, wordt jaarlijks toegekend aan een persoon of instelling die een buitengewone bijdrage heeft geleverd op cultureel, sociaal of sociaal-wetenschappelijk gebied. De Stichting Praemium Erasmianum plaatst de uitreiking dit jaar in het teken van 'democratie'.

Habermas, een van de grootste levende filosofen, is sinds de jaren negentig voorstander van een versterking van het proces van Europese eenwording, onder andere in een pamflet dat een echte Europese Grondwet bepleit. (*Zur Verfassung Europas*, 2011).

In de jaren zeventig van de vorige eeuw waren de landen van West-Europa op weg naar het „democratisch kapitalisme“, betoogde Habermas. Sinds 1945 werd de politiek in deze landen gekenmerkt door een door de politieke partijen nagestreefd delicaat evenwicht tussen enerzijds de noodzaak de ondernemingen winstgevend te houden, en anderzijds de burgers te vriend te houden door eerlijke inkomensverdeling, economische bestaanszekerheid en een gegarandeerde toegang tot openbare diensten en tot collectieve goederen.

In de jaren tachtig veranderde deze situatie: de Europese staten stemden in met de overdracht van een deel van hun macht aan mondiale markten. Sindsdien hebben nationale regeringen minder instrumenten om tussen de belangen van het bedrijfsleven en die van burgers evenwicht te bewaren, en wordt op de rechten en bestaanszekerheid van de minder rijke

burgers meedogenloos bezuinigd. Resultaten zijn een toenemende politieke apathie bij kiezers, en een bredere kloof tussen politici en bevolking.

De nationale staten van Europa, zegt Habermas, dreigen oorden van politiek ritueel zonder werkelijke macht te worden, achter een democratische façade. Daarom dient het democratisch proces naar Europees niveau te worden overgeheveld, waar nu nog niet-democratisch gelegitimeerde bureaucraten, rechters en bankiers de dienst uitmaken.

Is dat gebeurd, dan moet er ook echt Europese 'solidariteit' komen, en grootscheepse overdracht van welvaart uit de rijke landen naar de armere staten van het continent waar de bevolking nu wordt uitgekleed. Het is, vindt Habermas, een fictie te denken dat de economische crisis op basis van nationale staten kan worden opgelost, waarbij de rijkere staten op hun centen blijven zitten en van de politici in de armere staten verwachten dat deze op nationale basis de zaak oplossen.

Voor de vraag van die 'solidariteit' leek de jonge academici in het Amsterdamse Trippenhuis gisteren te intrigeren. Hoe stelt Habermas zich voor, de kiezers in de verschillende landen uit hun protectionistische, in sommige landen rechts-populistische kramp te bevrijden zodat ze blijmoedig instemmen met het uitsmeren van hun rijkdommen over het hele continent? Daar had de Duitse denker maar ten dele een antwoord op: zijn denkbeelden over solidariteit adstrueerde hij eerder met argumenten uit de filosofisch-ethische sfeer, dan met praktisch-politieke voorstellen.

JÜRGEN HABERMAS

'Toekomst voor Europa

Ter gelegenheid van de uitreiking van de Erasmusprijs, vandaag door koning Willem-Alexander in het Paleis op de Dam in Amsterdam uitgereikt aan Jürgen Habermas, verscheen *Een toekomst voor Europa*, een door Paul Schnabel samengestelde bundel artikelen van en interviews met de Duitse filosoof. Habermas was gisteren met jonge academici in gesprek in het Amsterdamse Trippenhuis.

'Interview' Jürgen Habermas

Zonder omweg naar Europa

ANTOINE VERBIJ

Jürgen Habermas ontvangt op 6 november de Erasmusprijs. Zijn volle agenda liet hem geen gesprek toe met Trouw. Al bloemlezend stelde Antoine Verbij een 'vraaggesprek' samen over Habermas' prijswinnende liefde: Europa.

De Erasmusprijs die hij volgende week woensdag uit handen van Koning Willem-Alexander krijgt uitgereikt, dankt Jürgen Habermas aan zijn liefde voor democratisch Europa. Wie kritiek had of heeft op het Europese project kan rekenen op scherpe uitvallen van de Duitse filosoof. **Waar komen dat engagement en die felheid vandaan?**

"Ik ben een kind van de oorlog. Ik ben opgegroeid met het idee van het slechte Duitsland en het goede Europa. Maar ik geef toe dat ik mij vijftig jaar geleden meer interesseerde voor de kwestie van de Duitse kernbewapening dan voor de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap. Ik begreep toen nog niet dat het pacifisme van de vredesbeweging overeenkwam met de motieven van Europese voorvechters als Adenauer en Schumann. Wat hun voor ogen stond, was: nooit meer oorlog tussen de nationale staten die elkaar in twee wereldoorlogen hadden verscheurd.

Pas sinds de jaren 1989-1990 heeft mijn belangstelling voor de Europese ontwikkeling min of meer gepassioneerde vormen aangenomen. Allereerst ben ik me in die jaren bewust geworden van de mondialisering van de economie. Bovendien leek het me belangrijk dat ook het herenigde Duitsland vast in Europa verankerd bleef. De grote verdienste van Helmut Kohl is dat hij de nationale eenwording heeft verbonden met de invoering van de euro, die de lidstaten van de Europese monetaire gemeenschap steviger aan elkaar heeft vastgeklonken."

Ondertussen gaat uw hartstocht voor Europa zo ver dat u niets dan kritiek hebt voor de manier waarop de regering-Merkel met het Europese

project omspringt. Wat zijn uw belangrijkste bezwaren tegen haar Europapolitiek?

"Ik heb er drie. In de eerste plaats houdt Merkel de Europese integratie op een zo laag mogelijk pitje en wekt ze sterk de indruk zich door nationaal egoïsme te laten leiden. Ze duwt andere landen haar eigen politieke sjablonen door de strot. Ze verspeelt het kapitaal aan vertrouwen dat Duitse regeringen de afgelopen halve eeuw bij hun buurlanden hebben opgebouwd.

In de tweede plaats gaat haar bezuinigingspolitiek van de foute veronderstelling uit dat alles in orde komt wanneer de Europese lidstaten zich aan de regels van het stabiliteitspact houden. Maar wat we werkelijk nodig hebben is een gezamenlijke economische regering die rekening houdt met regionale en nationale verschillen en zich ten doel stelt de verschillen tussen de concurrentieposities te verkleinen.

Nog erger, in de derde plaats, is dat Merkel een intergouvernementeel model voor ogen staat. Volgens haar moet de Europese Raad – de zeventien regeringsleiders – het heft in handen houden. Maar op die manier ontnemt ze de nationale parlementen steeds meer het budgetrecht. Wat dan op ons afkomt is een uitholling van de democratie in een tot nu toe ongekende omvang."

Het democratische gehalte van Europa gaat u zeer aan het hart. Kort voor het uitbreken van de financiële crisis pleitte u voor een Europees referendum. Vindt u dat, gezien de toenemende eurosceptis, nog altijd een goed idee?

"De Europese eenwording is tot nu toe een project geweest dat over de hoofden van de bevolking door een politieke elite werd uitgevoerd. En dat terwijl er al lang een Europees parlement bestaat. Maar de politieke partijen in de lidstaten hebben de Europese verkiezingen en de referendums over Europa telkens zo ingericht dat ze over nationale kwesties en nationale persoonlijkheden gingen. Van een Europese verkiezing die die naam verdient, is tot nu toe geen sprake geweest.

De toenemende eurosceptis van de bevolking heeft naar mijn overtuiging te maken met het feit dat de politieke elites ervoor terugschrikken om hun kiezers met belangwekkende Europese vragen te confronteren. Het eliteproject moet daarom op basis van een brede betrokkenheid van de bevolking opnieuw worden gedefinieerd. Het zou goed zijn wanneer volgend jaar de Europese verkiezingen een Europese agenda zouden krijgen. Voor het eerst."

Het moet voor u een bittere ervaring zijn geweest dat in de Duitse verkiezingsstrijd van dit jaar het thema Europa nauwelijks een rol heeft gespeeld. »

“Het thema ‘eurocrisis’ is door een kleinzielige en visieloze kanselier Merkel uit machtspolitiek opportunisme taboe verklaard. In de onzekere stemming die voor de bondsdagverkiezingen in het land heerste, kwam er een woordenbrij vol ontkenningen over de bevolking heen, die zich uitbreidde als een schuimtapijt. Terwijl de bevolking eigenlijk beter wist, maar toch liever de boodschap geloofde dat in de eigen achtertuin de welvaart was verzekerd, ook al ging het de burenen nog zo slecht.”

Denkt u echt dat als de politieke elite de moed zou hebben om het debat over Europa aan te gaan, de bevolking gemakkelijk voor de Europese zaak te winnen is? De burgers zijn echt boos!

“Die boosheid zie ik als een gezonde reactie op het ontmoedigende inzicht dat de speelruimte van lokale en nationale regeringen steeds kleiner is geworden en dat daardoor de mogelijkheden van individuele burgers om invloed uit te oefenen op het politieke proces zijn vermindert. In mijn ogen zijn de kiezers over het algemeen behoorlijk intelligent.

Dat is ook de reden waarom ik de eurosceptische partij ‘Alternatief voor Duitsland’ (4,7 procent van de stemmen, red.) haar bescheiden succes bij de afgelopen verkiezingen gun. Ik hoop dat ze de andere partijen dwingt om de maskers af te zetten. Er kan zich dan in de Bondsdag een grote coalitie aftekenen van CDU, SPD en Groenen voor een eerste stap naar verdere Europese integratie. Want zoals de zaken er nu voor staan, kan alleen de Bondsrepubliek het initiatief daartoe nemen.”

U heeft inderdaad eind vorig jaar in een gerucht makend essay in de Frankfurter Allgemeine Zeitung, samen met de econoom

Peter Bofinger en oud-cultuurminister Julian Nida-Rümelin, Duitsland ertoe opgeroepen om het initiatief te nemen voor een nieuwe constitutionele conventie voor Europa. Maar daar ziet het voorlopig niet naar uit. Duitsland weigert een voortrekkersrol in Europa te spelen.

“In dat essay hebben we betoogd dat de Bondsrepubliek, als de grootste nettobetaler onder de leden van de Europese Raad, het initiatief zou moeten nemen voor een constitutionele conventie. Alleen op die manier kan achteraf de legitimatie worden verkregen voor de economische maatregelen die nu getroffen zijn om de euro te redden. Als de referenda over een nieuwe constitutie positief uitpakken, herwinnen de Europese volkeren de soevereiniteit die hun door de financiële markten is afgepakt.

Maar het is helaas zo dat de zelfperceptie van de Bondsrepubliek sinds de regeringsovername door Merkel in 2005 zodanig is verschoven in de richting van een vermeende nationale normaliteit dat zich midden in Europa opnieuw een zelfgenoegzame kolos lijkt te hebben ontwikkeld. Als gevolg van de directe telefoonlijnen met Washington, Moskou en Peking is er in Berlijn een narcistisch zelfbewustzijn ont-

staan dat het gevoel voor de ware verhoudingen in de wereldgemeenschap – en van het kleinere Europa daarin – verstikt. De deugden van de ‘oude’ Bondsrepubliek zijn verbleekt.”

Maar is de rol Europa op het wereldtoneel niet sowieso al zo goed als uitgespeeld? Hoe ziet u eigenlijk de toekomst van Europa?

“Het Europa waar we op afstevenen is een Europa dat is samengesteld uit degelijke nationale staten met een veelheid aan talen en verschillende openbare instellingen. De nationale staten behouden hun betekenis, ook in een steeds meer aaneengroeiende Unie. Ze hoeven allerm minst in een Europese federale staat op te gaan, ze blijven nodig als waarborgen van de democratische vrijheid die we in Europa gelukkig hebben bereikt. Maar ieder van ons heeft een dubbel staatsburgerschap: we zijn tegelijk burgers van een nationale staat én Europese burgers.

Wanneer de Duitse regering en de Europese Raad de Unie verprutsen betekent dat, als ik me zo plastisch mag uitdrukken, dat Europa uit vrije wil afscheid neemt van de wereldgeschiedenis. Het in demografisch en economisch opzicht toch al krimpende continent zou zich dan als medevormgever van de wereldpolitieke orde terugtrekken. Het zou voor ons nog moeilijker worden om ons samenlevingsmodel, dat van de liberale welvaartsstaat, te verdedigen tegen het *laissez faire* van de Verenigde Staten en de geleide democratie van de Aziaten.”

U schuift de tekortkomingen van Europa steeds weer in de schoenen van de politieke elite. Maar hebben de media niet ook een verantwoordelijkheid?

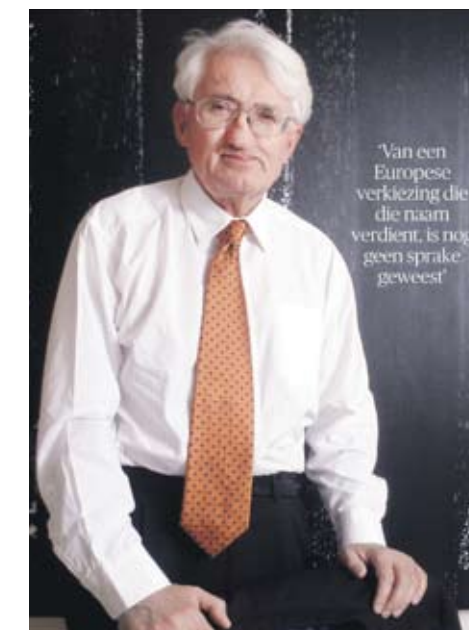
“Alle regeringen en alle verantwoordelijke politici weten dat de eurozone al lang de grens naar een solidariteitsgemeenschap heeft overschreden. Maar allemaal voeden ze het nationale egoïsme door te zwijgen, door verkeerde informatie te verstrekken en door valse signalen af te geven. Het vertrouwen van de burgers valt alleen te herstellen met openheid en de bereidheid risico’s te nemen. Politici van zogenaamd Europavriendelijke partijen moeten bereid zijn voor hun zaak te vechten, ook als ze daarmee tegen de opiniepeilingen ingaan.

Dat geldt ook voor de media, die in bijna alle landen achter de nationale politiek aanhobbelen. De naar binnen gekeerde publieke debatten in de verschillende landen zouden zich voor elkaar moeten openstellen, de redacties van de verschillende media zouden moeten leren in hun commentaren en berichtgeving ook het perspectief van de andere landen te betrekken. Maar bijvoorbeeld in de Bondsrepubliek moedigt een onvoorstelbaar Merkelgedwee medialandschap alle betrokkenen aan om het hete hangijzer van de Europese politiek vooral niet aan te vatten en Merkels sluwe, boosaardige spel van het zwijgen mee te spelen.”

Heeft u het gevoel dat u als intellectueel uw stem voldoende verheft? U heeft toch wel degelijk ook macht. Toen u 80 werd, bent u zelfs de ‘wereldmacht Habermas’ genoemd.

“Dat was een slechte grap. In het beste geval kunnen intellectuelen via het publieke debat een zekere invloed uitoefenen, maar macht hebben ze niet. De diffuse invloed van intellectuelen berust op de overtuigingskracht van hun woorden en de reikwijdte van de media waarin ze die woorden uiten. Alleen al door het feit dat ik me alleen in kranten uit, is mijn invloed beperkt. De huidige internetgeneratie kan zich nauwelijks meer voorstellen dat kranten ooit de belangrijkste opiniërende media waren.

Filosofen hebben in het publieke debat een speciale taak. Zij kunnen bijvoorbeeld beter

Pleitbezorger van de ratio in de politiek

Jürgen Habermas (1929) geniet wereldwijd een grote reputatie als politiek en sociaal filosoof. Bekend werd hij in de jaren zestig, toen hij in Frankfurt de leerstoel van Max Horkheimer overnam. Habermas gaf in die jaren een nieuwe wending aan de ‘kritische theorie’ van Horkheimer en Adorno. Zijn inspiratiebronnen waren Freud en de jonge Marx.

Habermas’ filosofie mondde uit in het hoofdwerk **‘Theorie van het communicatieve handelen’**. In de kern is dat een pleidooi voor een discursieve vorm

van democratie waarin de macht van het betere argument geldt. Habermas heeft zich daarnaast altijd uitvoerig gemengd in het publieke debat, in en buiten Duitsland.

De laatste jaren hield hij zich vooral bezig met de verhouding tussen **Verlichting en religie**. Hoewel hij zichzelf ‘religieus onmuzikaal’ noemt, erkent hij dat de Verlichting er niet was gekomen zonder de morele impuls van de religie. Habermas’ andere grote interesse is het project van de **Europese eenheid**. Voor zijn inzet voor dat pro-

ject heeft de Stichting Praemium Erasmianum Habermas de **Erasmusprijs** 2013 toegekend. De stichting noemt hem “scherp en kritisch in zijn politieke analyses en tegelijkertijd optimistisch over de toekomst van een democratisch Europa. Hij gelooft in het belang van het debat en in de ratio als drijfveer voor de politiek.”

Op 6 november neemt Jürgen Habermas de met 150.000 euro gedoteerde prijs in ontvangst in het Koninklijk Paleis op de Dam te Amsterdam, uit handen van koning Willem-Alexander.

Ik zeg dit allemaal uitdrukkelijk als burger. Ik zit ook liever thuis achter mijn bureau, gelooft u mij, maar ik vind Europa te belangrijk om aan politici over te laten, want die hebben inmiddels verleerd iets anders te willen dan bij de volgende verkiezingen herkozen te worden. Laat staan dat ze nog in staat zijn er overtuigingen op na te houden.” ■

Dit ‘vraaggesprek’ bestaat uit letterlijke citaten, die zijn geput uit artikelen van, en interviews met Jürgen Habermas in onder andere *Die Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Der Spiegel*, *Süddeutsche Zeitung*, *Rheinische Post*, *Vorwärts* en *Der Standard*. Verder is gebruik gemaakt van Habermas’ twee jaar geleden verschenen ‘Zur Verfassung Europas: Ein Essay’ en de zojuist gepubliceerde essaybundel ‘Een toekomst voor Europa’, Boom, Amsterdam; 150 blz. € 14,90.

Pleitbezorger van een democratisch Europa

Michiel Goudswaard

woensdag 06 november 2013, 00:00

Jürgen Habermas // Demotix/Hollandse Hoogte

Jürgen Habermas neemt het op tegen de realisten. Tegen mensen die de moed hebben opgegeven dat de wereld kan worden veranderd. 'Zelfs de zwartste diagnose ontslaat ons niet van de verplichting om naar het betere te streven', zegt de 84-jarige filosoof die nog onvermoeibaar doorwerkt.

Habermas geldt als een van de grootste nog levende filosofen. Vanwege zijn doorwrochte academische werk, waarmee hij wereldwijd faam verwierf. Maar ook vanwege zijn niet-aflatende stroom artikelen waarin hij de wereld analyseert en becommentarieert. Die stukken zijn niet altijd even makkelijk leesbaar, maar ze getuigen wel altijd van een grote eruditie en denkracht.

Vanmiddag krijgt hij de Erasmusprijs uit handen van koning Willem-Alexander vanwege zijn beschouwingen over de 'toekomst van de democratie', het thema dat de Stichting Praemium Erasmianum dit jaar heeft gekozen. Daarmee wordt in tijden van oprukkend populisme een denker bekroond die zich zijn hele leven al inzet voor het gebruik van de ratio, juist ook in het politieke debat.

Marxistisch

Habermas was vier jaar toen Adolf Hitler in 1933 aan de macht kwam. Hij was vijftien toen hij naar het front werd gestuurd en kort na het einde van de oorlog ontdekte hij wat zich allemaal in nazi--Duitsland had afgespeeld. De oorlog zou zijn latere werk op het grensvlak van de sociologie, filosofie en politicologie diepgaand beïnvloeden.

Na studies in Göttingen, Zürich en Bonn en de voltooiing van zijn proefschrift gaat hij in 1956 aan de slag bij het marxistisch georiënteerde Institut für Sozialforschung in Frankfurt, waar op dat moment Max Horkheimer en Theodor Adorno de scepter zwaaien. Zij hebben na de Holocaust hun vertrouwen in het verlichtingsdenken grotendeels verloren, maar Habermas gaat daarin niet volledig mee. In zijn magnum opus Theorie des kommunikativen Handelns uit 1981 benadrukt hij dat in de open 'communicatieve ruimte' van een gesprek iedere uitspraak onderbouwd moet worden. Het machtsverschil tussen debatterende partijen moet geneutraliseerd worden door de 'dwangloze dwang van het betere argument'.

Debatten

Hij mengt zich sinds de jaren vijftig in tal van maatschappelijke debatten, van de rol van genetica tot de plaats van religie in een geseculariseerde maatschappij. Over dat laatste thema ging hij in debat met kardinaal Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI. In 2008 hield hij de Nexus-lezing in Tilburg, waarin hij afrekende met het simplistische denken in het hoog oplopende debat over de multiculturele samenleving.

De afgelopen jaren publiceerde hij twee essaybundels over Europa. Hij ziet met lede ogen aan hoe na 1989 het neoliberalisme oprukt en de samenlevingen steeds meer doordrenkt raken van het economisch denken. Hij signaleert dat door de oprukkende globalisering de verhouding tussen politiek en markt uit balans is geraakt.

Eenwording

De nationale staat heeft hierop geen passend antwoord, meent Habermas. Alleen door middel van een verdere eenwording van Europa kan het primaat van de politiek over de financiële markten weer worden hersteld. Die verdere eenwording moet in zijn ogen niet de vorm krijgen van een federale staat, waarin de nationale staten zouden opgaan.

De natiestaat is en blijft voor hem de belangrijkste waarborg voor recht en vrijheid, maar daarnaast moeten er Europese politieke structuren komen die het mogelijk maken de huidige economische onevenwichtigheden binnen de eurozone aan te pakken. Een rigide bezuinigingsbeleid is in zijn ogen niet genoeg, en treft vooral de sociaal zwakkeren. Een gemeenschappelijke financiële, economische en sociale politiek is nodig, waardoor de EU flexibel zou kunnen reageren op snel veranderende omstandigheden.

Democratisch

Maar die nieuwe structuren moeten dan wel democratisch gelegitimeerd zijn. Hij pleit voor een wijziging van het Europese verdrag, die aan de burger ter goedkeuring moet worden voorgelegd. Het

Europees Parlement moet een veel prominentere plaats krijgen in het krachtenspel, als volwaardige partner van de Europese regeringsleiders en de Europese Commissie.

Daar kunnen belangenafwegingen worden gemaakt die verder reiken dan de huidige compromissen tussen zich op hun nationaal belang beroepende staten. 'Alleen in parlementaire processen kan een zich tot heel Europa uitstrekkend wij-perspectief van Europese burgers uitgroeien tot een geïnstitutionaliseerde macht', schrijft Habermas.

Eurosceptis

Dergelijke hervormingen zijn volgens velen onhaalbaar in tijden van eurosceptis. Maar Habermas verwijt de Europese regeringsleiders dat zij hun burgers zwaar onderschatten. De meestal zo rustig argumenterende filosoof kwalificeert Angela Merkel een 'kleine en visieloze kanselier' die uit 'machtspolitiek opportunisme' in de eurocrisis vasthoudt aan een beleid van pappen en nathouden.

De burgers van Europa moeten zich kunnen uitspreken over hun toekomst, op basis van een met argumenten gevoerd debat. Zij begrijpen volgens hem zeer goed dat solidariteit op Europees niveau noodzakelijk is, niet alleen om de schade van het uiteenvallen van de euro te voorkomen, maar ook om ervoor te zorgen dat Europa haar eigenheid kan bewaren en een plaats op het wereldtoneel kan behouden.

Simone Een fier plukje spierwit

Eerst even deze vijf woorden. Omdat democratie geen goed woord is voor een eerste zin. Het is een woord om bij af te haken, hol als 'respect', en bovendien zonder hashtag.

Vandaag ontvangt filosoof Jürgen Habermas de Erasmusprijs, voor zijn oeuvre, maar vooral voor zijn ideeën over de toekomst van democratie in Europa. Burgers voelen zich politiek niet vertegenwoordigd, omdat de financiële markten het beleid bepalen. Daardoor grijpen kiezers, volgens Habermas, terug op vertrouwde ideeën. In dit geval is dat de natiestaat: het idee dat landgrenzen meer zijn dan een afgesproken stippellijntje op een kaart: ze staan voor wie je bent.

Dat terwijl de lijn tussen twee landen vooral een verschil in regeltjes aanduidt. Zo ontdekte Tommy Wieringa in zijn televisieserie *De grens* een provisorische keet van zeil en planken waar illegaal radio wordt gemaakt. De ene helft van de mannen spreekt Duits, de andere Nederlands, maar ze verstaan elkaar vooral in een dronkentongvaltaal. Ze zijn een piratenzender, maar zonder idealen: er wordt gewoon muziek gedraaid. Ze doen het 'voor de kick'. Zelfs wanneer je niet van anderen afwijkt, hoor je toch liever je eigen geluid.

Habermas roept juist op om naar anderen te luisteren. Hij pleit voor publieke besluitvorming. Maar juist zij die namens 'het volk' spreken, juist zij die pretenderen slechts een versterker te zijn van een onderbuikgevoel dat maar niet in begrijpelijke bewoording naar buiten wil komen, juist zij mijden het gesprek.

Daarvan getuigt de Twitteraccount van Wilders. Toen hij onlangs voor het eerst plots en per ongeluk iemand volgde – een student journalistiek die zijn geluk niet opkon –, schrok hij vlug terug. Want zodra je met 'het volk' in gesprek gaat, wordt het concreet. En op concrete eisen is minder makkelijk je eigen zin door te drijven dan op een

vage en on(in)gevulde onderbuik.

De 21-jarige student deelde met Wilders niet meer dan een voorliefde voor Donald Duck, maar hij voelt zich desondanks vereerd. Zijn Twitterbio luidt nu: 'Werd als eerste Nederlander kortstondig gevolgd door @geertwilderspvv'.

Gisterochtend hield de 84-jarige Habermas een lezing. De ouderdomskraak in zijn stem maakte hem vrijwel onverstaaanbaar, maar zijn haar zat overtuigend: een fier plukje spierwit stak bij zijn linkeroor omhoog, als de pluim van een wijze uil.

Waar de meesten van ons harder gaan gillen wanneer we ons onbegrepen voelen, leek Habermas steeds zachter te praten. Ik leunde verder naar voren.

Voor mij zat een man die op zijn iPad naar elders swipete. Af en toe krabde hij met de afgekloven achterkant van een pen in zijn oor. Aan het eind van de lezing jeukte het blijkbaar opnieuw. Hij peuterde, ditmaal onoplettend met de pen verkeerd om, de balpunt naar binnen. Slim: hij schreef de woorden die hij wilde horen gewoon eigenhandig in zijn oor.

SIMONE VAN SAARLOOS

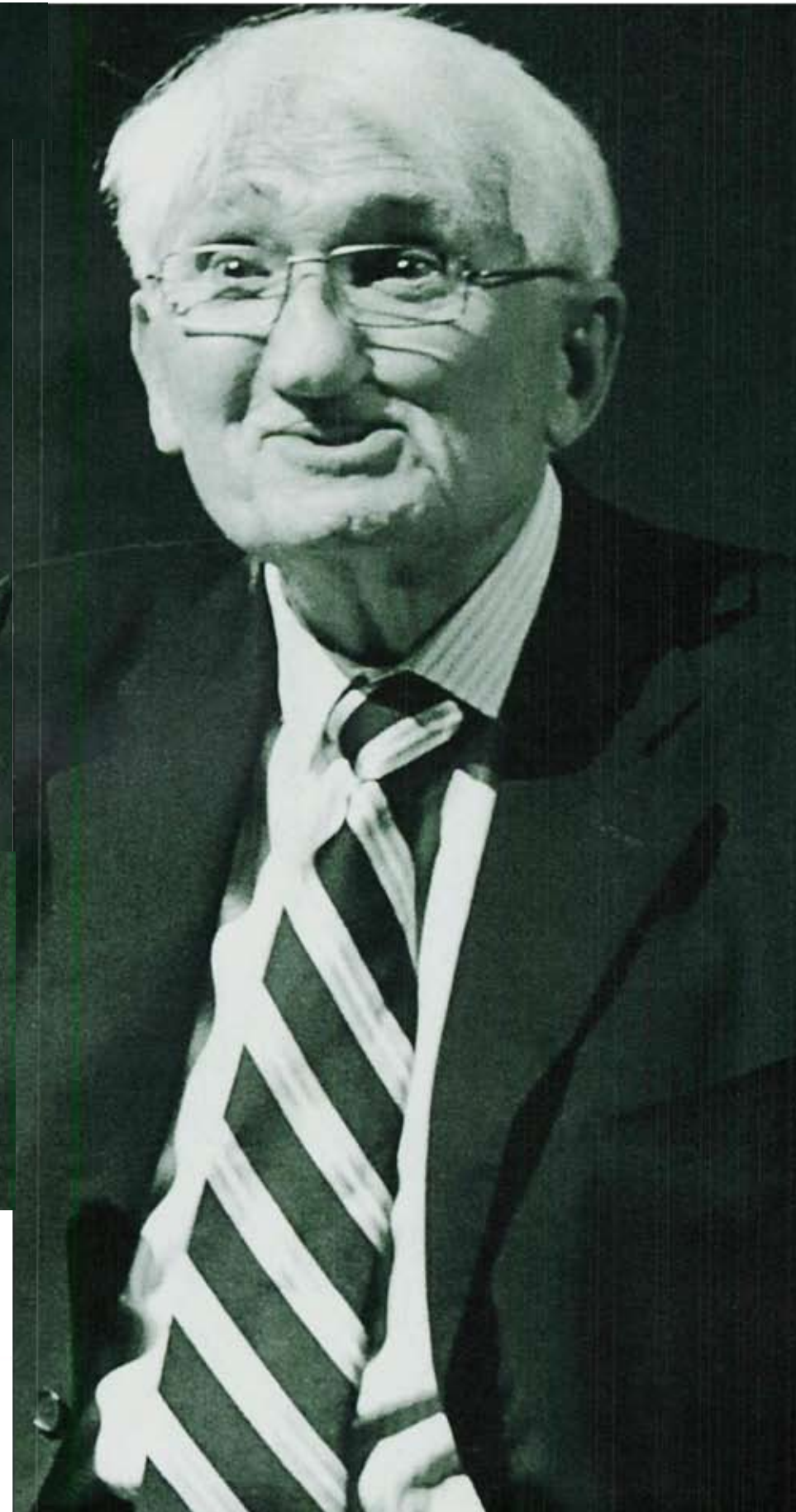
Voor mij zat een man die op zijn iPad naar elders swipete

INTERVIEW

'De politiek wil de bevolking erbuiten houden'

De Duitse filosoof **JURGEN HABERMAS** waarschuwt voor zelfgenoegzaamheid. De politieke elite heeft zich opgesloten in een technocratisch systeem en luistert niet meer naar de kiezers. 'We hebben behoefte aan een controversieel en polariserend debat.'

Jürgen Habermas brengt zijn handen van de tafel omhoog, zijn vingers bewegen alsof hij pianospeelt — ergens op borsthoogte stopt hij, zijn vingers blijven nog even vruchteloos op- en neergaan. Een opwaartse beweging die wordt verstoord, dat is in het kort Habermas' visie op de relatie tussen mens en politiek. 'We worden omgeven door diffuse meningen, verborgen belangen en onduidelijke conflicten.' Willen die een vaste vorm krijgen, dan moeten ze hun weg naar boven vinden, naar het rijk van de media en van de politiek. Maar 'die gang naar de openbaarheid hapert', zo diagnosticeert Habermas. 'We hebben geen gespecialiseerde krachten meer die het potentieel van al die stemmen tot uitdrukking kunnen brengen.'

Habermas zit in z'n eentje — op enige afstand van de interviewer — aan een zijde van de grote ovale vergadertafel van de stichting Praemium Erasmianum in het statige Amsterdam-Zuid. De dag na het interview zal de Duitse filosoof de Erasmus-prijs ontvangen uit handen van koning Willem-Alexander. Volgens de stichting is hij een 'prijswinnaar [...] die bij uitstek het thema van de toekomst van de democratie belichaamt'. De Duitse filosoof — een van de invloedrijkste filosofen ter wereld — 'bekritiseert de bestuurlijke elites om hun kortetermijndenken en hun falen in het creëren van een breed democratisch draagvlak voor Europa'.

Habermas noemt zijn belangstelling voor het leven in de openbaarheid een obsessie, een obsessie die volgens hem goed zou kunnen wortelen in zijn levensgeschiedenis: direct na zijn geboorte werd hij aan zijn hazenlip geopereerd. Toen hij vijf was — en inmiddels, zoals hij zegt, over een ontwikkeld geheugen beschikte — moest hij nogmaals een operatie ondergaan. Die traumatische ervaringen, zegt Habermas, hebben 'mijn vertrouwen in mijn omgeving niet blijvend

'De echte communicatie tussen samenleving en politiek is verstoord'

aangetast'. Wel is zijn gevoel van afhankelijkheid van anderen erdoor versterkt. De mens is een *zoon politikon*, zegt Habermas. Aristoteles dan ook na: een dier dat leeft in de openbare ruimte. Geen enkel zoogdier komt zo onaf in de wereld, zegt Habermas, geen enkel zoogdier is zo lang aangewezen op verzorging en opvoeding. De mens wordt pas mens door dat leven met anderen. Of, in filosofisch jargon: de subjectieve geest moet aansluiting vinden bij de objectieve geest. Er is pas zoiets als een zelfbewustzijn door de blik van de ander. We leren onszelf zien door de ogen van de anderen. Vandaar ook het belang van die beweging naar buiten toe.

Wat is er toch aan de hand met de politiek?

'We leven in een postdemocratie — dat idee is nu *en vogue*. Deze gedachte zie je vooral bij links, en ik sympathiseer daar in beginsel mee. Intuïtief begrijpen die linkse denkers onze tijd heel goed. De politieke elite heeft zich volledig in het politieke systeem teruggetrokken en staat nauwelijks nog met een been in de samenleving. Terwijl politieke partijen verplicht zijn om mee te werken aan politieke menings- en wilsvorming; die opdracht hebben ze, dat staat nog in onze grondwet. De gedachte daarachter is dat politieke partijen vooral de belangen van mensen moeten versterken. Ze krijgen pas een vaste vorm door die versterking: aan de stamtafel, in kranten en in de politiek. Maar zo gaat het niet meer. Politieke partijen managen het proces, of ze nu in de oppositie zitten of niet. Politici benaderen de bevolking demagogisch: welke woorden brengen voor hun partij een meerderheid? Ze maken een calculus om de macht te behouden of te verwerven. Er is wel een uitdrukking van wat leeft, maar die blijft gebroken. Als partijen een opvatting verwoorden, vragen ze zich altijd af: wat voor nut heeft dat voor

mij? We zien dus overal een bureaucratische uitdroging: de politiek verdwijnt. Hannah Arendt spreekt nog over de *town hall meeting*, een kleinschalige politieke bijeenkomst als voorbeeld van directe betrokkenheid van de burger. Ze spreekt er wat dweepziek over, maar we mogen die meeting best als een model voor politiek nemen. De vraag is: waar zie je dergelijke politiek nog?'

Maar u noemt Arendt niet voor niets dweepziek.

'Natuurlijk, we hebben met goede redenen een concurrentiedemocratie. Daarin moeten de partijen eerst macht verwerven om te kunnen regeren. Ook moeten ze het publiek bescapen om de macht te behouden. Daar komt bij dat sommige zaken moeilijk echt democratisch te maken zijn. Sommige kwesties zijn moeilijk in de samenleving te bespreken, omdat ze veel kennis vragen. Neem een wet over apotheken, of de gezondheidszorg. Dan komt het erop aan om veel kennis te hebben van die domeinen, anders worden ze ontregeld. Alleen klopt de liberale voorstelling niet dat de werkelijke voorkeuren van onze samenleving naar de politiek getransporteerd worden. Mijn vraag is dan ook: wie laat nog een indruk achter op onze politiek, in welke vorm is dat nog mogelijk? Wat gebeurt er met onze opvattingen? Bijvoorbeeld met de vraag hoe we moeten omgaan met subculturen. Als die kwestie aan de orde komt, is het om electoraal gewin mee te behalen. Daarmee is de echte communicatie tussen samenleving en politiek verstoord.'

U bent wel erg somber.

'Op zich onderschrijf ik de gedachte dat we in een postdemocratie leven. Maar we moeten niet vergeten dat onze bevolking toch aan een democratie gewend is. Elke nieuwe generatie

BIOGRAFIE

1929

Geboren op 18 juni in Düsseldorf en opgegroeid in Gummersbach

1949-1954

Studeert filosofie, geschiedenis, psychologie, Duitse literatuur en economie; promoveert in Bonn in de filosofie

1955

Wordt assistent bij Theodor Adorno, die toentertijd hoogleraar in Frankfurt was

1964

Benoemd tot hoogleraar filosofie en sociologie in Frankfurt

1981

Publiceert *Theorie van het communicatieve handelen*, over het ideaal van een open en vrije communicatie

1986

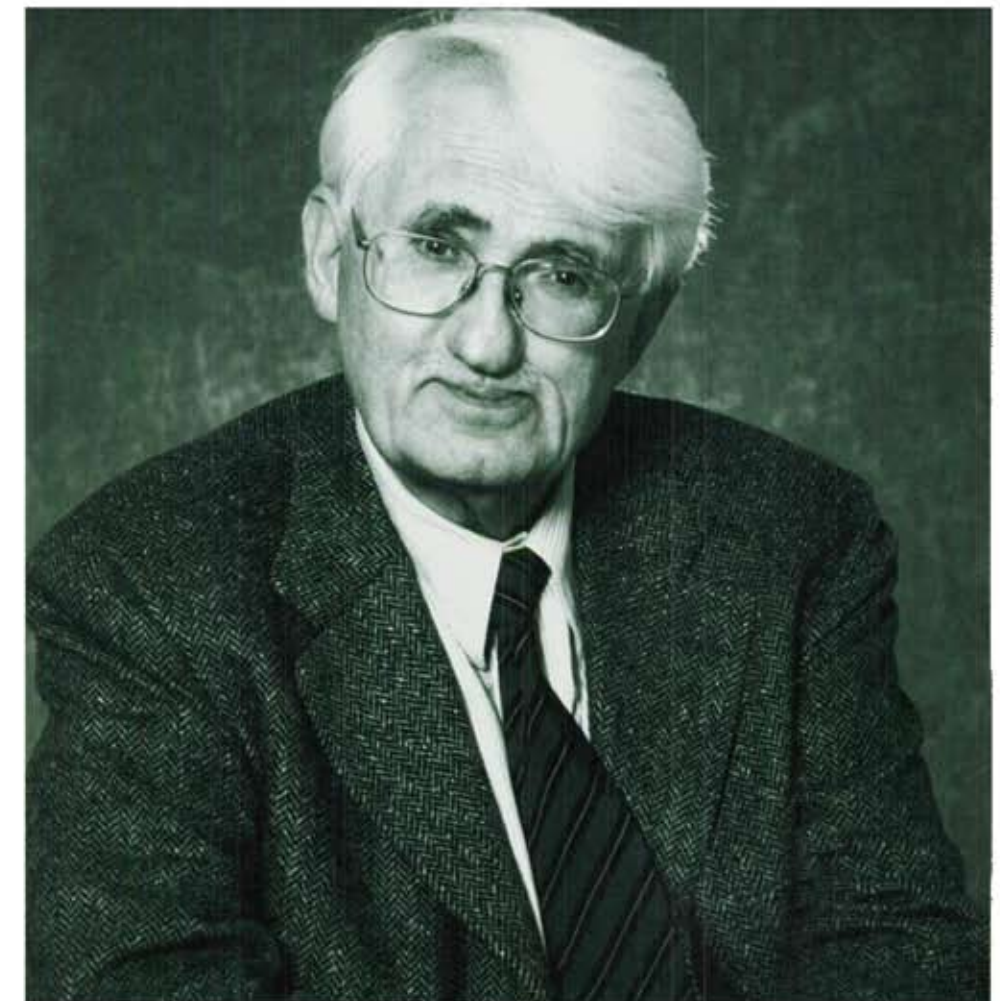
Begint de *Historikerstreit*, een fel debat tussen Duitse intellectuelen over de Holocaust en het nationaal-socialisme

1999

Conflict met Peter Sloterdijk over de (on)wenselijkheid van genetische modificatie van de mens

2013

Erasmusprijs voor zijn 'humanistische denkrant en betrokkenheid bij de toekomst van Europa'

Duitsland is wel erg tevreden met zichzelf'

heeft geleerd om de democratie als vanzelfsprekend te zien. Tijdens de adolescentie, want dat is het moment van onze normatieve gevoeligheid, wordt ons dat ingeprent. In onze samenleving zien we de symptomen van het verschil tussen aanspraak op democratie en werkelijkheid. De kanalisering van het democratische verlangen door echte deelname ontbreekt. Toch denk ik niet dat die eis eenvoudig genegeerd kan worden door de politiek — daarvoor is die ons te veel ingeprent.'

Wat te doen?

'We moeten laten zien dat het mogelijk is op verschillende manieren naar de economische crisis van 2008 te kijken. Maar de politieke elite van Europa heeft daar geen belang bij.

We hebben behoefte aan een meer controverseel en polariserend debat. Ook tegenwoordig nog, in deze tijd van internet en televisie, hebben de kranten daarin een sleutelpositie. In zo'n debat kan ook duidelijk worden dat veel belangrijke politieke beslissingen in Europa gestuurd worden door economische problemen. Dat is op zich niet slecht, maar er zijn ook veel andere relevante zaken. Die zouden in de weegschaal moeten worden gelegd, om te bepalen wat het meeste gewicht heeft. Een kwestie die ook besproken moet worden is de ongelijke machtsverdeling in Europa. Gesprekken over dat onderwerp worden in Duitsland op een ongehoorde manier onderdrukt. Terwijl de Duitse regering er, met behulp van andere landen, min of meer

Communication and Online Presence

The new website of the Praemium Erasmianum Foundation was launched in September 2013. The website is more image-oriented and has a modern and fresh look, while maintaining the current corporate identity. The digitalized photo archives of the past five decades have also been made available online. At the same time the Foundation started making use of Twitter and Facebook. Both are used to expand the visibility of the Foundation through focusing on current activities and the Foundation's rich history. Thus the Foundation aims to reach a broadly interested group as well as an audience that is specifically interested in the current theme of the Erasmus Prize.

In 2013, the Board of the Foundation decided to switch to an all-digital annual report. This digital annual report includes the usual sections, such as the full report of the Erasmus Prize ceremony, the citation, laudatio and acceptance speech. The digital annual report can be downloaded from the website and is available in Dutch and English.

Praemium Erasmianum Foundation

Home Erasmus Prize Research Prizes Publications News Events Organisation Erasmus Contact

Erasmus Prize
The Erasmus Prize 2014 has been awarded to Frie Leysen.

Research Prizes
The Praemium Erasmianum Foundation yearly awards five Research Prizes.

ERASMUS
"Diverse are the gifts of men of genius and many are the different kinds of ages. Let each one reveal the scope of his competence and let no one be envious of another who in keeping with his own ability and style tries to make a useful contribution to the education of all."

Erasmus to Jean de Carondelet
Basel 5th January 1523

NEWS
• Research Prizes 2014 awarded
• New Board members
• Research Prizes 2014 announced
• Erasmus Prize 2014 awarded to Frie Leysen
• Erasmus Prize winner Frie Leysen curates 'Ervaar daar hier Theater'
• Erasmusprijs 2013 awarded to Jürgen Habermas, citation and laudatio online

EVENTS
2014-11-12 Award Ceremony Erasmus Prize
2014-05-12 Award Ceremony Research Prizes
2013-12-16 Deadline Research Prizes

Praemium Erasmianum Foundation
Patron His Majesty the King
The Praemium Erasmianum is a cultural institution active in the fields of humanities, social sciences and the arts. It was founded in 1938 by Prince Bernhard of the Netherlands. The Foundation awards the annual Erasmus Prize and organises cultural and academic activities around the award ceremony. The Foundation is motivated by the cultural traditions of Europe and the ideas of Erasmus.
[Read more](#)

'We zien overall een bureaucratische uitdroging: de politiek verdwijnt'

in slaagt om haar eigen agenda door te drukken: alle politiek buiten Duitsland beschouwen we als buitenlandpolitiek. Daardoor wordt het hele gebouw van Europa aan het wankelen gebracht, wat gevaarlijke gevolgen kan hebben. Wij stellen ons Duitsland voor als een land dat niet is ingebed in de Europese Unie. Daardoor dreigt het gevaar van wederzijds wantrouwen in Europa. In elke natie kunnen daardoor de ergste nationalistische gevoelens naar voren komen. Ik ben de enige in Duitsland die dat überhaupt af en toe zegt. Niemand anders uit dat zo. Dat maakt me *wahnsinnig nervös*.'

Waarom dat Duitse nationalisme?

'Dat heeft te maken met de opluchting dat we eindelijk weer een normale natiestaat zijn. En ik vind het ook moeilijk om daar iets van te zeggen. Met het WK in Duitsland hebben we dat ook uitgebreid gevierd, met het rood-zwart-goud dat zelfs op de gezichten werd geschilderd. Dat zijn ook mooie kleuren, met een mooie herinnering. De kleuren vormen toch ook de vlag van 1848, het jaar van de nationaal-liberale revolutie. Daar kun je niets van zeggen. Maar Duitsland is wel erg tevreden met zichzelf. Zelfs in de *Süddeutsche Zeitung*, die links-liberale krant, lees je nu hoe geweldig de wereld ons vindt, en hoeveel Israël's naar Berlijn komen. Heel Europa kijkt naar Duitsland en naar Merkel. Enerzijds is dat onschadelijk, maar aan de andere kant versterkt deze stemming een verkeerde politiek. Hierdoor kan veel niet meer gezegd worden.'

Maar is dat nationalisme niet kenmerkend voor heel Europa? Wat wilt u daar, als Europeaan, aan doen?

'Wat we nodig hebben is dat er politici over de toekomst van Europa praten. Ze moeten zeggen welke kant ze op willen gaan. Maar

wat gebeurt er? Het tegendeel. In de zomer van 2012 gaf Herman Van Rompuy de opdracht om een document te schrijven met een visie op de toekomst van Europa. Dat is het enige Europese document met een routekaart voor de komende vijf jaar. Merkel heeft het gezien, maar ze verklaarde dat ze er pas na de verkiezingen over wilde praten. Ik weet zeker wat ze gaat zeggen als ze er straks op terugkomt: dat erin staat dat sommige landen — Portugal, Spanje, Griekenland — economisch niet op eigen benen kunnen staan; die kunnen een bepaald krediet aanvragen bij Europa. Dan zullen we zien dat er een commissie komt die bepaalt hoe groot die investeringen mogen zijn.

Dat klinkt onschadelijk, als een voortzetting van de huidige politiek. Maar dit is in geen geval de stap naar een gemeenschappelijk raamwerk. En Merkel weet dat heel goed, want die stap wil ze beslist niet zetten. Dus als die toekomstvisie in de openbaarheid komt, zal dat gebeuren in de vorm van een technocratisch noodzakelijke economische stap. En dat interesseert de bevolking helemaal niet. Dat is een andere specialiteit, en zo is het natuurlijk ook bedoeld. Men wil de bevolking erbuiten houden.'

Terwijl je die er juist bij moet betrekken.

'Ja, we moeten nu voorzichtig verdergaan met de Europese integratie. Daarbij moeten verschillende aspecten aan de orde kunnen komen, niet alleen maar de zaken waar de zogenaamde experts over praten. We moeten ook niet vergeten dat we als Europa sinds 1945 toch een gemeenschappelijke geschiedenis hebben. We hebben conflicten gehad, maar met een goede afloop. Dat delen we met elkaar.'

© AUTEUR FLORENTIJN VAN ROOTSelaar
FOTOGRAFIE HH

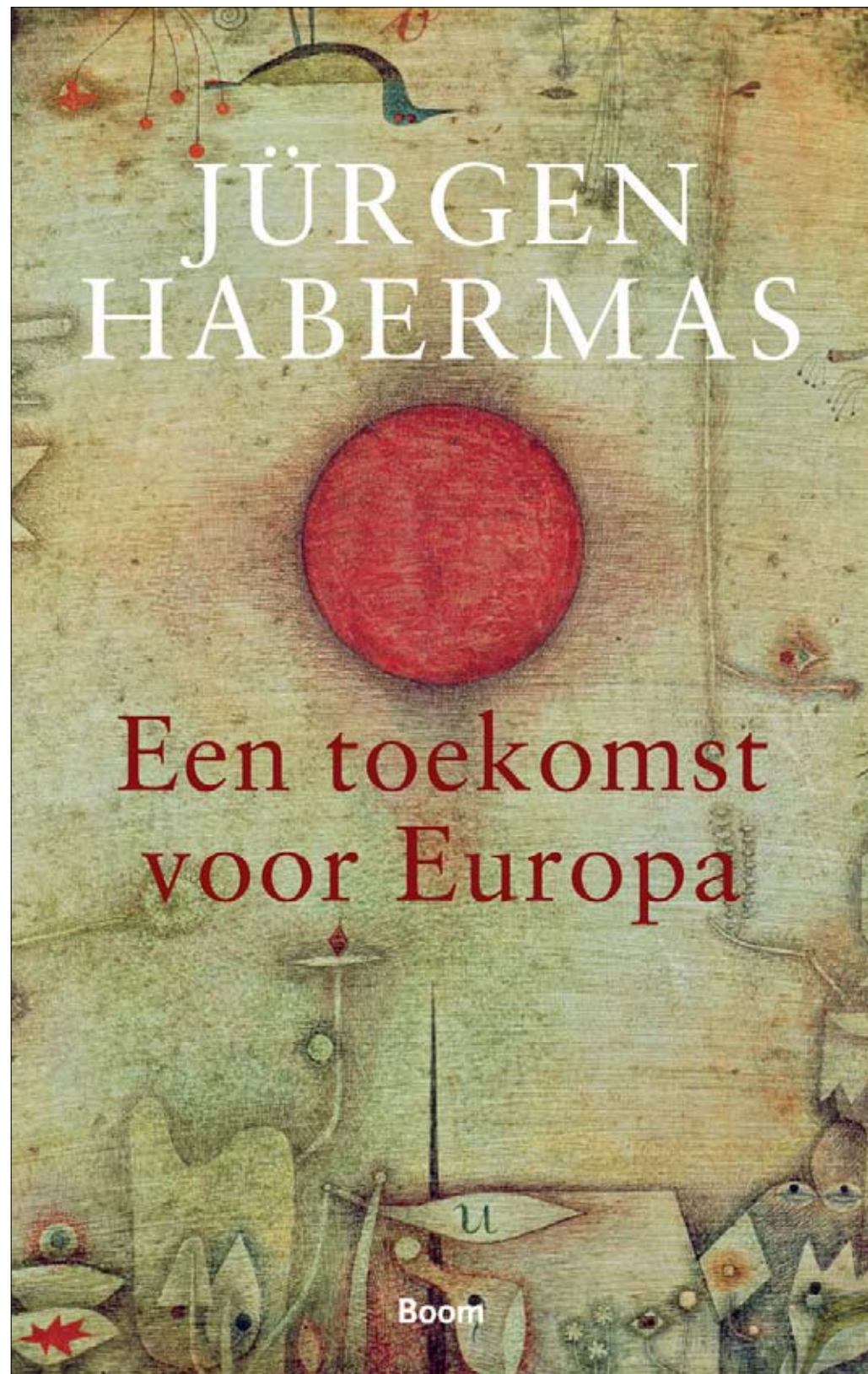

Over de constitutie van Europa
JÜRGEN HABERMAS
(Klement)
120 blz. / € 18,95

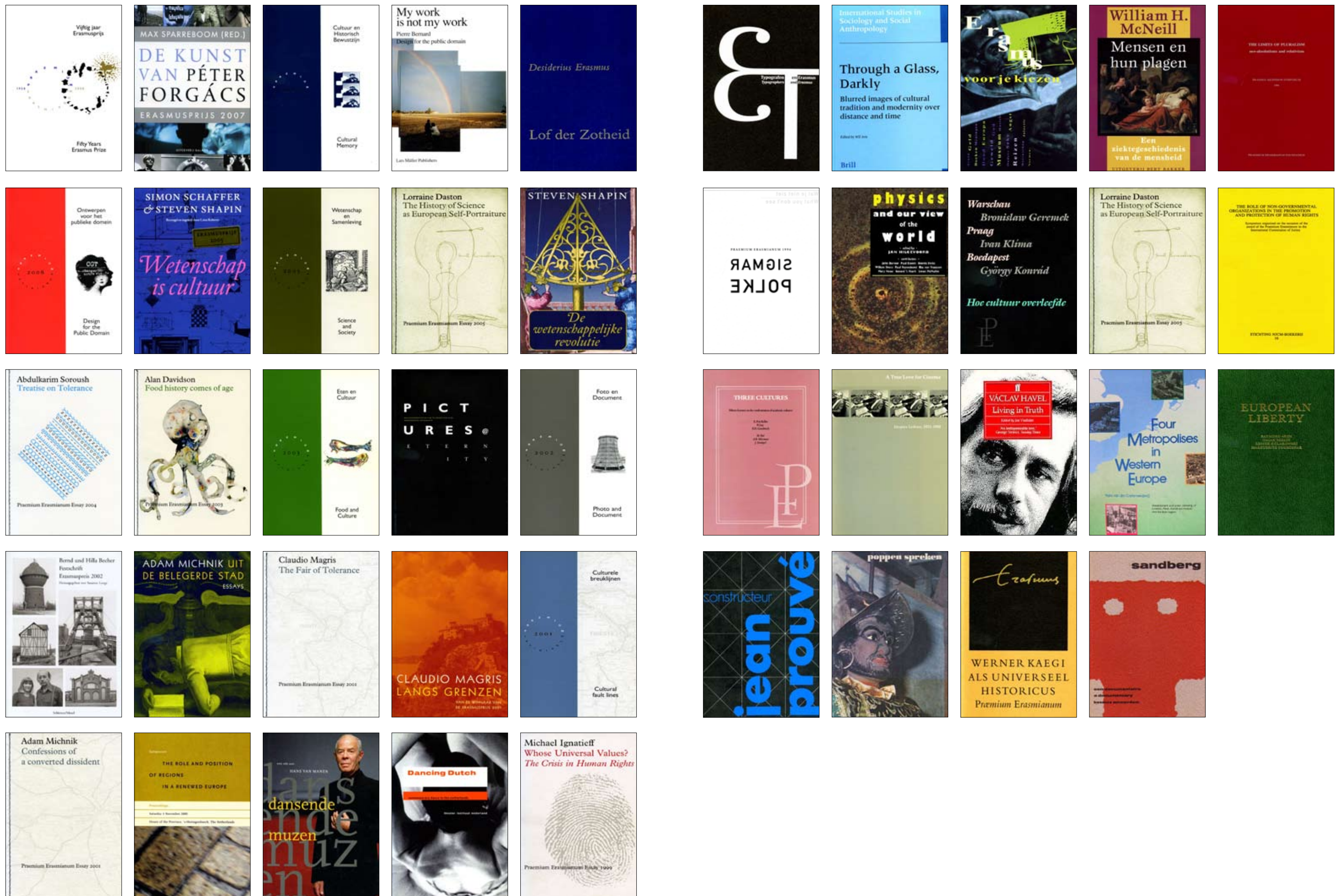
Een toekomst voor Europa
JÜRGEN HABERMAS
(Boom)
150 blz. / € 14,90

Publications 1958 - 2013

On the occasion of the Erasmus Prize 2013, Uitgeverij BOOM published 'A Future for Europe' on Jürgen Habermas' views on democracy and Europe. This book consists of an interview with Jürgen Habermas by Paul Schnabel, and recent articles by Habermas.

Origin and Aim of the Praemium Erasmianum Foundation

On 23 June 1958, His Royal Highness Prince Bernhard of the Netherlands founded the Praemium Erasmianum. The aim of the organisation, as described in article 2 of its constitution, is to enhance the position of the humanities, the social sciences and the arts and to promote appreciation of these fields within society, within the context of the cultural traditions of Europe in general and the ideas of Erasmus in particular. The emphasis is on tolerance, cultural multiformity and undogmatic critical thinking.

The Erasmus Prize consists of €150,000 and adornments. The Board consists of leading members of the Dutch cultural, scholarly and business communities.

The adornments are designed by Bruno Ninaber van Eyben. The adornments consist of a harmonica folded ribbon with a titanium plate at both ends. In closed form it is a booklet; when opened a ribbon with a text in Erasmus' handwriting. This text taken from a letter to Jean de Carondelet (Basel 5 January 1523) is characteristic of Erasmus' thinking:

'diverse are the gifts of men of genius and many are the different kinds of ages. let each one reveal the scope of his competence and let no one be envious of another who in keeping with his own ability and style tries to make a useful contribution to the education of all.'

Board 2013

His Majesty the King
Patron

Martijn Sanders
Chair
Former director of Het Concertgebouw

Margot Dijkgraaf
Vice-chair
Literary critic, director of SPUI25

Tom de Swaan
Treasurer
Chairman of the board of Van Lanschot Bankiers

Désanne van Brederode
Philosopher, publicist

Maxim Drenth
Philosopher of law, publicist

Naomi Ellemers
Professor of social psychology of organisations at Leiden University

Louise O. Fresco
Professor of sustainable development, University Professor at University of Amsterdam

Maria Grever
Professor of theory and methodology of history at Erasmus University Rotterdam

Bregtje van der Haak
Political scientist, documentary maker

Fouad Laroui
Professor of French and Arabic literature at University of Amsterdam, publicist

Rick Lawson
Dean, professor of European law at Leiden University

Henk van der Meulen
(until December 2013)
Composer, director of Royal Conservatoire in The Hague

Axel Rüger
Director of Van Gogh Museum

Paul Schnabel
(until December 2013)
Director of Netherlands Institute for Social Research

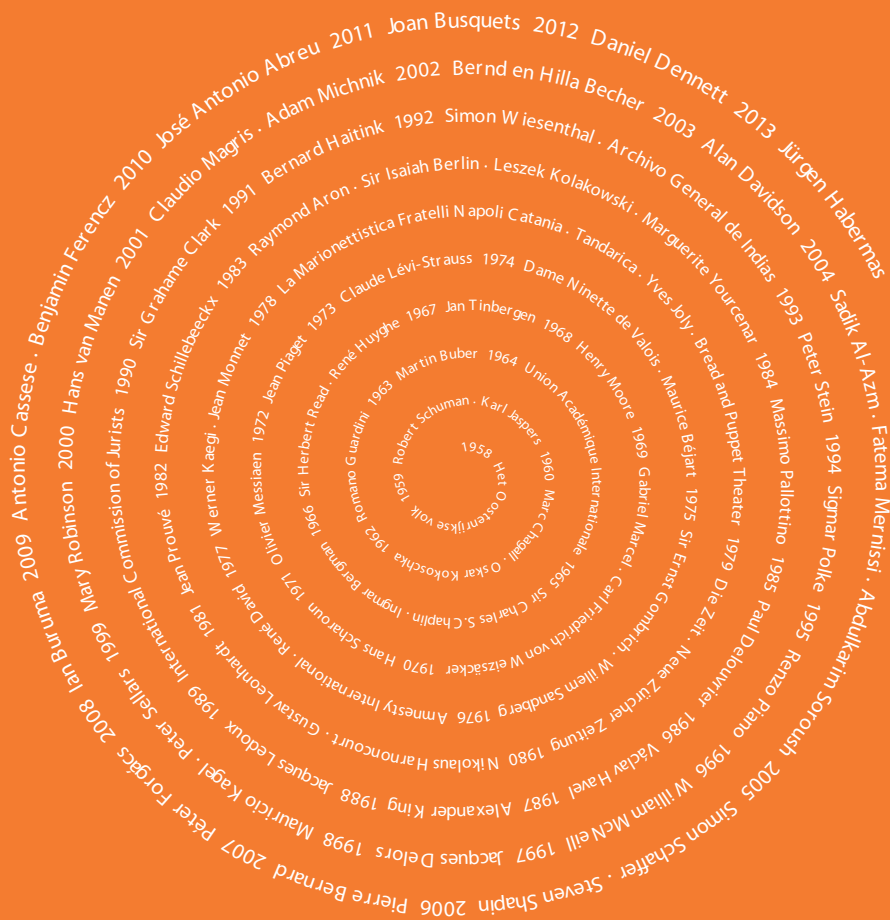
Henk Scholten
Director of Lucent Danstheater / Dr Anton Philipszaal

Ed Spanjaard
Conductor

Frank van Vree
Dean, professor of media studies at University of Amsterdam

Observers
on behalf of His Majesty the King
Joost Klarenbeek
Jan Snoek

Max Sparreboom
Director
Lucia Aalbers
Secretary
Barbara van Santen
Assistant secretary

Colophon

The Future of Democracy

Annual Report Erasmus Prize

© 2014

Photography John Thuring, ANP

Illustration Joseph Semah

Text Stichting Praemium Erasmianum, Jürgen Habermas

Design Barbara van Santen, Reynoud Homan

Stichting Praemium Erasmianum

Jan van Goyenkade 5

1075 HN Amsterdam

T + 31 20-6752753

E spe@erasmusprijs.org

www.erasmusprijs.org